
**AZƏRBAYCAN TEXNİKİ
UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECI**

“FƏLSƏFƏ”

MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Fəlsəfə dünyagörüşünün nəzəri əsasıdır. Fəlsəfənin predmeti və metodu.....	3
2. Qədim Şərq fəlsəfəsi. Qədim Azərbaycanda fəlsəfə.....	7
3. Antik Yunan fəlsəfəsinin yaranması və inkişafı. Qədim Roma fəlsəfəsi.....	14
4. Orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsi. Orta əsrlər müsəlman Şərq fəlsəfəsi.....	21
5. İntibah dövr fəlsəfəsi. Dialektika anlayışı. Dialektikanın kateqoriyaları. Dialektikanın qanunları.....	27
6. Yeni dövr fəlsəfəsində dinin ehkamçılığın tənqidi. İnsanın fəlsəfəsi.....	49
7. XIX- XX əsrlər fəlsəfəsi. Şüurun ideal varlığı.....	55
8. Cəmiyyətin mənəvi varlığı. Mədəniyyət və sivilizasiya. Müasir dövrün global problemləri.....	72

I Mövzu

Fəlsəfə dünyagörüşünün nəzəri əsasıdır.

Fəlsəfənin predmeti və metodu

Fəlsəfə müdriklik və hikmətsevərlik mənasını daşıyır. Yunan sözü olan “fileo” –(sevirəm), “sofia – (müdriklik) sözündən götürülmüşdür.

Bəşəriyyətin bilik və mənəvi mədəniyyətinin ən qədim və dəyərli sahələrindən biri kimi fəlsəfə dünyanın dərk edilməsinin xüsusi forması olub varlığın ümumi problemlərinə baxışlar sistemidir.

Fəlsəfə - ictimai şüur formalarından biri olmaqla yanaşı insanla aləmin qarşılıqlı münasibəti , təbiətin , cəmiyyətin və insan təfəkkürünün ən ümumi qanunauyğunluqları haqqında elmdir .

Sınıflı cəmiyyətin yaranması və ilk dövlətlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar insanların dünyagörüşü də yetkinləşməyə başlamış və ictimai şüurun xüsusi forması olan fəlsəfə təşəkkül tapmışdır . Fəlsəfə çox qədim tarixə malik bir elmdir .

Fəlsəfə şüurun dünyagörüşü formasıdır . Dünyagörüşü dünyaya baxışı ifadə edir . Daha dəqiq desək , dünyagörüşü dünya və dünyada insanın yeri haqqında təsəvvürlərə deyilir . Rus filosofu Vladimir Solovyov dünyagörüşünü “ əqli pəncərə ,, adlandırır .

Dünyagörüşünün müxtəlif komponentləri – bilik , əqidə , etiqad , əhvali – ruhiyyə , cəhdlər , ümidlər , mənəvi dəyərlər , ideallar və s. vardır .

Dünyagörüşü strukturunda 4 əsas komponent var :

- 1) İdraki komponent
- 2) Dəyər normativ komponent
- 3) Əxlaqi – iradi komponent
- 4) Praktiki komponent

İdraki komponent – gündəlik , peşə , elmi və s. ümumiləşdirilmiş biliklərə əsaslanır . Həmin komponent dünyanın universal və konkret elmi mənzərəsini , fərdi və ictimai idrakın ümumiləşdirilmiş nəticələrini , insan birliklərinin , xalqların , yaxud dövrlərin təfəkkür üslubunu təmsil edir .

Dəyər - normativ komponenti –özünə dəyərli idealları , əqidələri , etiqadları , normaları , direktiv əməlləri və s . daxil edir. Dəyər insanın arzu və istəklərinin , tələbatlarının ödənilməsidir . İnsanın dəyərlər sisteminə xeyir və şər , xoşbəxtlik və

bədbəxtlik , həyatın məqsədi və mənası haqqındakı təsəvvürləri də daxil ola bilər . Məsələn , həyat insanın başlıca dəyəridir ; insanın təhlükəsizliyi – böyük dəyəridir .

İnsanın digər insanlarla münasibəti , sabit , təkrar – təkrar qiymətləndirilməsi sosial , əxlaqi , dini , hüquqi və s . normalara çevrilir . Həmin normalar isə ayrı – ayrı fərdlərlə yanaşı , bütövlükdə cəmiyyətin gündəlik həyatını nizamlayır .

Əxlaqi iradi komponent – birlik , dəyər və normaların praktiki olaraq reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır . Şəxsi baxış , əqidə , inam komponentlərini emosional – iradi formada həyata keçirir .

Praktiki komponent – konkret şəraitdə müəyyən davranış tipinə insanın real hazırlığıdır . Praktiki komponent olmadan dünyagörüşü ifrat dərəcədə mücərrəd , qeyri –real xarakter daşıya bilər .

Dünyagörüşü insanın dünyaya münasibətlərini müəyyənləşdirərək baxışların , dəyər , norma və qaydalarının məcmusu olub, onun davranışının istiqamətləndiricisi və tənzimləyicisi rolunda çıxış edir .

Dünyagörüşünün formaları

Tarixən dünyagörüşünün birinci forması mifologiya hesab olunur . Mifologiya –yunanca mifos və loqos sözlərindən əmələ gəlmiş , mənası əfsanə , nağıl , dastan , söz , anlayış kimi başa düşülür . Mifologiya ictimai inkişafın ilkin mərhələsi üçün səciyyəvi olan dünyanı anlama üsulu , ictimai şüurun formasıdır . Dünyada elə bir xalq yoxdur ki , onun özünəməxsus mifologiyası olmasın . İbtidai cəmiyyətlərin mənəvi həyatında mifologiya mühüm yer tuturdu . Qədim yunanlar allahlar və qəhrəmanlar haqqında yaranan əsərləri mifologiya adlandırırdılar .

Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin vacib hadisəsi kimi min illər boyu onun mənəvi həyatı üzərində hökmranlıq etmişdir . Mif – qədim insanın hiss etdiyi, düşündüyü , inandığı , başa düşdüyü nə varsa onun idrakının şifahi izi hesab olunmalıdır . Alimlərin fikrincə ilk insanın dünyanı dərk etməsində , anlamasında mifologiyanın rolu əvəzsizdir . Bütün xalqların mifologiyasında təsnifat baxımından əsasən bunlar üstünlük təşkil edir :

- 1) Kosmoqonik miflər
- 2) Etnoqonik miflər
- 3) Antropomorfik miflər
- 4) Təqvim mifləri

Mifin əsas əhəmiyyəti dünya və insan , təbiət və cəmiyyət , fərdlər arasında harmoniyanı yaratmasıdır . Mifologiya dünyanı spesifik qanun və anlayışlarla izah edən dinamik işarələr sistemidir .

Din – dünyagörüşünün əsas formalarından biri olub , dünyanın qavranılmasında onun ikiyə bölünməsinə irəli sürür . Axirət dünyası və təbii dünyaya bölünən dünya din tərəfindən fəvqəltəbii qüvvələrin fəaliyyət məhsulu kimi təqdim olunur . Bəşər cəmiyyəti müxtəlif insanlardan ibarət olduğu kimi , həmin insanlarda müxtəlif əqidəyə , etiqada xidmət edirlər . Etiqad , əqidə - dini şüurun mövcudluq üsulu , insanın daxili vəziyyətini səciyyələndirən xüsusi əhvali – ruhiyyə , həyəcan və s. – dir . Dini təsəvvürlər cəmiyyətin tarixi inkişafının məhsuludur .

Dünya dinləri – islam , xristianlıq və buddizm hər birisi bir milyarddan çox tərəfdarı olan dinlərdir .

Təxmini hesablamara görə islam dininə etiqad edənlərin sayı bir milyardı ötmüşdür . Asiya və Afrikanın 28 ölkəsində islam rəsmi dövlət dini kimi tanınır . İslam tarixən formalaşan və indi də mövcudluğunu saxlayan ideoloji sistem kimi fəaliyyət göstərir .

Yetkin dinlərdə allah ideyası bütün qüvvələri üstələyir . Allah hər şeyə qadir , adil və xilaskardır . Allah əxlaq qoruyucusu , ədalət və yüksək mənəviyyət mücəssiməsidir .

Din olduqca mürəkkəb və ictimai tarixi hadisə olub , yüksək mahiyyətə malikdir . Dinin ən yüksək və tarixi missiyası insanlar arasında vahidlik əqidəsinin yaratmasıdır .

Dünyagörüşünün daha yüksək forması olan fəlsəfə bütün problemlərin həllini əql , təfəkkür vasitəsi kimi meydana çıxarır . Fəlsəfənin üstünlüyü onun insana daha yüksək münasibət bəsləməsidir . Fəlsəfə dünyanı və insanı anlamaqda biliyə əsaslanır .

Fəlsəfənin predmeti insandır . O , rəngarəngliyin və mədəniyyətin subyektidir . Fəlsəfənin predmeti dedikdə - „ dünya – insan “ sistemindəki ümumi başa düşülür . Fəlsəfənin predmeti maddi varlığı və insanı öyrənən xüsusi elmlərin predmetindən olduqca fərqlənir . Çünki fəlsəfə insanın dünyaya və dünyanın insana münasibətlərini təmsil edir .

Fəlsəfənin əsas anlayışları sırasına „Həqiqət”, „Gözəllik” , „Xeyir əməl” „Dünya”, „ İnsan ” və s. daxildir .

Fəlsəfə gerçəklə sıx əlaqədardır . Müasir dünyanın dərk edilməsində onun rolu əvəzənməzdir .

Sokrat fəlsəfəni həqiqətə məhəbbət elmi adlandırır . Platon fəlsəfəni xeyirxahlıq mücəssiməsi , Aristotel „ Başlanğıclar haqqında elm , biliklərin universal sistemi “ adlandırır .

Fəlsəfənin metodu – elmə münasibətdə evristik , koordinasiya və inteqrasiya məntiqi funksiyalarını yerini yetirir .

1 . Evristik funksiyanın əsas cəhəti elmi biliklərin artmasına kömək etməkdən , elmi kəşflərin yaranmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir .

2 . Fəlsəfənin koordinasiya funksiyası elmi tədqiqat prosesində özünü aydın şəkildə göstərir , ilk baxışda artıq bir şey təəsüratı oyadır .

3 . Fəlsəfənin inteqrasiya funksiyası bir çox elmlərdə tətbiq olunur . Burada fəlsəfi biliyin birləşdirici rolu üzə çıxır . İnteqrasiya probleminin həllinin əsasında dünyanın vəhdətinin fəlsəfi prinsipi durur .

Elmin hər bir metodu özünün nəzəri – idraki və məntiqi imkanlarına malik olur və imkanlardan kənarında həmin metodun effektivliyi aşağı düşür . Müəyyən stəsualarda bir metod da kifayət edir . Ümumi fəlsəfi metodologiya xüsusi metodlara münasibətdə müxtəlif prinsiplərin əsaslandırılmasına xidmət edir, ayrı-ayrı metodlar qrupu arasında məntiqi əlaqəni yaradır .

Fəlsəfənin tarixi onun elmlə qırılmaz əlaqəsini sübut edir . Fəlsəfə elmi sahənin tərkibinə daxildir . Bir elmi bilik növü kimi onun predmet spesifikasiası dünyagörüşün əsas məsələsi baxımından informasiyanın hərtərəfli ümumiləşdirilməsi ilə əlaqədardır . Fəlsəfə cəmiyyətsünaslıq fənnidir . Fəlsəfə eyni zamanda cəmiyyəti öyrənir və onunla birlikdə kollektiv şüurun və ictimai varlığın qarşılıqlı münasibətini, eləcə də sosial idrakın spesifikasiasını öyrənir. Fəlsəfə xüsusi ictimai elmlərlə - hüquqsünaslıqla , iqtisadiyyat , politologiya və s. ilə sıx sürətdə əlaqədar olub, həmin elmlərin faktlarını müəyyən baxımdan ümumiləşdirir.

II Mövzu

Qədim Şərq fəlsəfəsi.

Qədim Azərbaycanda fəlsəfə

Qədim Şərq fəlsəfəsi təxminən eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində Misir , Çin , Hindistan , Babilistan , İran , Azərbaycan və digər ölkələrdə meydana gəlmişdir . Bütün ölkələrdən əvvəl fəlsəfi məktəb və ənənələr Qədim Hindistanda yaranıb inkişaf etmişdir . Hind fəlsəfi mədəniyyəti abidələrində qeyd edildiyi kimi II və I minilliyin başlanğıcında orada fəlsəfi məktəblər yaranmışdır . Qədim hindlilərin ilk fikir abidəsi Vedlər hesab olunur . Vedlər II və I minilliklərin qovşağında yaranmışdır və onlar bəşəriyyətin əbədi abidələri içərisində ən qədimi hesab olunur . Ved sözü bilik mənasını verir . Vedlərdə ən qədim dünyagörüşü – dünya , insan və mənəvi həyat haqqında ilkin fəlsəfi təsəvvürlər inkişaf etmişdir . Bütövlükdə vedlər şrut adlanan müqəddəs yazı mətnlərindən ibarət olmuş , əvvəlcə Brahmanizmin , sonralar isə İnduizmin ideoloji əsasını təşkil etmişdir . Vedlər 4 qrupa bölünür . Onlardan ən qədimi samhitlərdir . Samhitlər 4 məcmuədən ibarətdir : 1) Riqveda ; 2) Brəhmənlər ; 3) Aranyakilər ; 4) Upanişadlardır .

Qədim Hind materialist məktəbləri olan Vayşeviklər və Çarvaka – lokoyatanın adlarını çəkmək olar .

Vayşeviklər üçün atomların , ruhların kateqoriyasının xüsusiyyətləri birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir . Bu ilk atomizm məktəbidir . Onun məqsədi həqiqi idrak vasitəsilə izzətdən , əzab - əziyyətdən qurtulmağa nail olmaqdır . Çarvaka – lokayata isə maddi dünyadan başqa bütün dünyaların mövcudluğunu inkar etmişdir .

Hind mədəniyyətinin mifoloji mərhələsi qədim Hind abidəsi , „Riqveda” da əks olunmuşdur . Qədim Hind mifologiyasında ilk insan Puruşadan danışılır . Həmin Puruşadan kosmosun elementləri , dünya ruhu „Mən” yaranmışdır . Puruşa kainatın maddi „tamamlayıcısı ” rolunda çıxış edir . Riqveda – dini himnlər məcmuəsidir .

Brəhmənlər – ritual mətnlər məcmuəsidir . Brəhmənizmə görə varlığın yeganə yaradıcısı fəvqəltəbii olan Brəhmən allahıdır . O , əbədi , dəyişməz və mütləqdir . Brəhmənizm buddizmə qədər Hindistanda hakim din olmuşdur .

Aranyakilər – tərki dünyaya adamlar üçün davranış qaydalarıdır .

Upanişadlar b . er . əvvəl I minillikdə yaranmış sırf fəlsəfi hissədir . Burada ilk fəlsəfi təlimlərin formalaşması müşahidə olunur .

Epik dövrün hind fəlsəfəsinə gəldikdə isə həmin dövrün fəlsəfi fikrinin əsas mənbəyi 18 kitabdan ibarət olan epik „Mahabharata” poemasıdır . Fəlsəfi nöqtəyi – nəzərindən maraqlı doğuran əsər “Bharavad – Qita”dır .

Hindistan ən qədim mədəniyyət ölkəsidir . Hindistan mədəniyyəti sırf Şərqi mədəniyyətidir . Heç bir fəlsəfə Qərbi dünyasına hind fəlsəfəsi qədər təsir göstərməmişdir .

Qədim Çin fəlsəfəsi

Qədim Çində fəlsəfi fikrin yaranması ənənəvi icma – tayfa münasibətlərinin pozulması ilə eyni vaxta təsadüf edir . Çində fəlsəfi cərəyanların formalaşması b. er. əvvəl VI - V əsrlərə aiddir .

Qədim Çin fəlsəfəsinin inkişafında daosizm təlimi mühüm rol oynamışdır . Daosizmdə dialektik ideyalar , idrak təlimi , etik və sosial – siyasi baxışlar mühüm yer tutmuşdur . Daosizmdən sonra qədim Çində geniş yayılmış təlimlərdən biri də konfutsi təlimidir . Konfutsi təhsilə və tərbiyəyə böyük yer verirdi . Konfutsiçilik rəsmi dövlət ideologiyası statusu əldə etmiş və onu yeni dövrə qədər saxlaya bilmişdir . Bu təlimdə əyanlara , valideynlərə hörmət , etik normalara riayət edilməsi tələblərinə rast gəlmək mümkündür.

Qədim Çin fəlsəfəsində Montzının idrak nəzəriyyəsi mühüm yer tutur. Bu məktəb nəzəri – idraki problemlərin tədqiqində mühüm rol oynamışdır. Məktəbdə öyrənilən əsas kateqoriyalar: varlıq , məkan , zaman , keyfiyyət , səbəbiyyət və s. idi . Montzı qədim Çinin görkəmli siyasi mütəfəkkiri olmuşdur . O , dövlətin mənşəyi və cəmiyyətin həyatında əməyin rolu haqqında dərin fikirlər söyləmişdir . Filosof belə hesab edirdi ki , onlarda mənəvi qüvvə vardır və həmin qüvvə onları “ ümumi məhəbbət və ümumi fayda” prinsipinə riayət etməyə məcbur edir .

Babilistanda fəlsəfə

Dəclə və Fərat çaylarının arasında qədim Mesopotomiya adlanan ölkədə ilk dövlət – lər b . e . əvvəl IV – III minillikdə yaranmışdır . Həmin dövlətləri yaradanlar Şumer və Semit tayfaları olmuşdur . Kiçik dövlətlərin birləşdirilməsi qüdrətli Babilistan dövləti – nin yaranmasına gətirib çıxardı . Babilistan təkcə müxtəlif dövlətlərin ərazilərinin işğalları ilə deyil , həmçinin mədəniyyəti ilə tarixə düşmüşdür . Həmin mənəvi dəyərlər sırasında İkiçayarası xalqlarının mifologiyası da özünəməxsus yer tutur . Şübhəsiz həmin sivilizasiyanı yaradanlar Şumerlər olmuşdur . Şumerlər Mixi yazılarını kəşf etmişlər . Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış Şumer və Akkad miflərində

dünyanın yaranması və quruluşu , allahların doğulması , onların xeyir – duaları və lənətləri , nəhayət allahların yaradıcı və dağıdıcı fəaliyyətləri əks olunmuşdur .

İkiçayarası ərazidə yaşayan xalqlar elmlərin əsasının yaranmasında mühüm rol oynamışlar . B. e. əvvəl II minillikdən başlayaraq onlar təbabət sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə etmişlər .

Ümumiyyətlə , babilistanlılar astranomiya və astralojiyanı yüksək qiymətləndirirdilər . Ona görə də onların allahları da səma cisimlərini təcəssüm etdirirdilər . Məsələn , Sin və Şamaşa – Ay və Günəş , Marduka – Yupiter , Nerqala – Mars , İstara – Venera, Nabuya – Merkuriyə müvafiq gəlirdi .

Ümumiyyətlə , Qədim Şərq və ayrıca götürülmüş Mesopotamiya dini üçün səciyyəvi olan cəhət politeizm – çoxallahlıq olmuşdur .

Bütövlükdə Babilistan mədəniyyəti “ tunc əsrinin mədəniyyəti “ nin tipik nümunəsi hesab edilir . Mesopotamiya ərazisində elm çox tez meydana çıxmışdır . Tapılmış yüzlərlə riyaziyyat mətnləri ən qədim Babilistan padşahlığı dövrünə aiddir . Burada vurma cədvəli , kəmiyyət , kvadrat , say , xüsusilə məsələlər və onların həlli yazılmış mətnlər müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır .

Qədim Babil astronomları səma cisimlərini sistemli şəkildə müşahidə edirdilər . Bizim eradan əvvəl II minilliyin başlanğıcında Ay – Gün təqvimini yaradılmışdır .

Şumerlilər həqiqəti və xeyirxahlığı , qanun və qaydanı , ədaləti və azadlığı , mərhəməti və s . yüksək qiymətləndirmişlər . Şumerlər cəbr və həndəsənin əsasını qoymuşlar , sonralar Pifaqor teoremi bunun əsasında yaradılmışdır . İlk dəfə olaraq şumerlər onluq və altı onluq say sistemini yaratmışlar . Bu günədək bəşəriyyət ondan istifadə edir :

1 saat = 60 dəq .

1 dəq = 60 san .

Bəşəriyyətin ümumi mədəni inkişafında qədim Şumer xalqı özünəməxsus yer tutur. Onların yaratdığı ilkin mədəniyyət dünyanın sonrakı inkişafında , o cümlədən onun tarixinin , mədəniyyətinin , fəlsəfəsinin , ədəbiyyatının inkişafına əvəzedilməz təsir göstərmişdir .

Misirdə fəlsəfə

Qədim Misirdə fəlsəfi fikrin yaranması IV minillikdə quldarlıq quruluşunun ən yüksək mərhələsinə təsadüf edirdi . Burada ilk təsərrüfat formaları əkinçilik , heyvan-

darlıqla yanaşı daş və ağac emalı , dəri aşılması , toxuculuq sənəti , papiruslar üzərində yazı və s . yaranmağa başlamışdır . Qulların əməyi ilə dünya mədəniyyətinin inciləri sayılan nəhəng ehramlar , məbədlər , saraylar inşa edilirdi . Belə bir istehsal fəaliyyəti insanlarda təbiət və ətraf aləm haqqında müəyyən biliklər əldə etməyə imkan yaradırdı . Odur ki , burada bir sıra təbiət elmləri – mexanika , fizika , biologiya , astronomiya , kosmologiya , təbabət və s . eləcə də fəlsəfə sahəsində ilk addımlar atılırdı . Bu dövrdə günəş təqvimini və su saatı düzəldilmişdir . Daş süxurdan və qranitdən tikilmiş məşhur Misir ehramları , piramidaları həndəsə , cəbr , mexanika elmlərinin sayəsində inşa edilmişdir . Təbabət sahəsində Misir həkimləri meyitləri yarmaqla insanın anatomiyasına və qan dövrəsinə dair məlumatları əldə etmişlər . Qədim Misirdə axirət dünyasına inam mühüm yer tuturdu . Onlar belə hesab edirdilər ki , ölüm -dən sonra bədənin saxlanması şəraitində ruh yaşaya bilər . Mumiyalama , ölümlər şəhərinin salınması (piramidalar) , daş tabutlar məhz bu məqsəddə xidmət edirdi .

Azərbaycan fəlsəfəsi

Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə qədim dünya xalqlarında olduğu kimi təbiət qüvvələrinin şişirdilməsi , sehrbazlıq və s . uzun müddət hökm sürmüşdür . İndiki Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisində hələ ən qədim dövrlərdən başlayaraq zərdüştilik geniş yayılmışdır . Bu dinin yaranıb - yayılmasında Azərbaycanın ilk filosofları hesab etdiyimiz mağlar mühüm rol oynamışlar .

Mağlar Azərbaycanın ən qədim əhali birləşmələrindən olub , Midiya və İran imperiyaları daxilində mühüm rolu olmuşdur . Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində isə mağlar muğlar kimi verilmişdir . Diogenin əsərlərində mağlar haqqında və I mağ Zərdüş haqqında maraqlı fikirlər tapmaq olar . O , mağların bütün vaxtlarını allaha ibadətdə , dua oxumaqda keçirdiklərini göstərirdi . Aristotel mağların Misir ruhanilərindən də qədim olduqlarını söyləyirdi .

Zərdüş özünə qədərki allahların hamısını rədd edərək yeganə allah Hörmüzü kainatın və bütün canlı varlıqların yaradıcısı kimi irəli sürmüşdür . “ Avesta” kitabında əks olunmuş Zərdüştilik mifologiyası qədim Azərbaycan düşüncəsinə geniş təsir göstərmişdir . Zərdüş dinində dünyanın iki başlanğıcı – xeyir və şər , eləcə də həmin adlara qulluq edən allahlar arasında mübarizədə Hörmüz ən fəal mövqedə dayanır . İnsan özünün xeyir işləri ilə Hörmüzün qələbəsinə kömək edərsə , bəd əməlləri ilə Əhrimənin gücünü artırır . Xeyirxahlıq ruhu yaradıcı , bədxahlıq şər ruhu isə dağıdıcıdır . Həyat vermək , insanları yer üzündə məskunlaşdırmaq , heyvanları , bitkiləri bol etmək , insanlığı sağlam , güclü , xoşbəxt , tox etmək xeyir allahının fəaliyyətinin başlıca prinsipləridir .

“ Avesta “ da Hörmüz ilə Əhrimən arasında bu və ya digər tərəfin müvəqqəti məğlubiyyəti və qələbəsi təsvir olunur .

“ Avesta” dini , fəlsəfi , etnoqrafik , əbədi abidələr toplusudur . “ Avesta “ nın ayrı-ayrı bölmələri Azərbaycan ictimai və bədii fikrinin ilkin qaynaqları hesab olunur . Bu dini– bədii– fəlsəfi əsərdə təqribən er. əvvəl II – I minilliyin yaradıcılıq məhsulları toplanmışdır . Makedoniyalı İsgəndərin əmrilə „ Avesta “ nı yunan dilinə tərcümə edib, əvvəlki hissələrini məhv etmişlər . „ Avesta “ kitabı ilk dövrlərdə şifahi şəkildə yayılmışdır . Tədqiqatçıların fikrincə bu böyük abidə ilk dəfə Əhəmənilər dövründə, sonralar isə Sasanilərin hakimiyyəti zamanında sistemləşdirilib yazıya alınmışdır . IX əsrdə yazılmış „ Arda Virafnamə “ də qeyd edilir ki , „ Avesta “ 12 min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə yazılıb xəzinədə saxlanılmışdır .

„ Avesta “ üç kitabda tərtib olunmuşdur . „ Avesta “ 21 hissədən ibarətdir . Xeyir fikir , xeyir söz , xeyir əməl „ Avesta “ da irəli sürülən əsas əxlaqi şüarlardır . Bu müqəddəs kitaba görə insan mülayim , mehriban , gözütöx olmalı , düzlüyə həmişə əməl etməlidir . Paxıl , yalançı olmamalıdır . „ Avesta “ da dualizm başlıca yer tutur .

„ Avesta “ böyük bir ərazidə yaşamış tayfa , qəbilə , nəhayət xalqın fəlsəfi , mənəvi mədəniyyət nümunəsidir .

„ Avesta “ da təbliğ olunan dualizm prinsipinə görə dünyada , hər yerdə iki əks qüvvə arasında barışmaz mübarizə gedir . Fiziki dünyada işıq və qaranlıq , üzvi aləmdə həyat və ölüm arasında , insanların ictimai həyatında ədalət və ədalətsizlik arasında , dini həyatda Hörmüzlə Əhrimənin , xeyirlə şər arasında mövcud olan mübarizə əbədidir . Bu o deməkdir ki , hələ qədim dünyada - „ Avesta “ da irəli sürülən başlıca ideya hər bir predmetdə , hər bir hadisədə əksliklərin vəhdəti kimi özünü biruzə verir .

„ Avesta “ da qədim miflərin əksəriyyətindən istifadə edilmişdir . Ruhun üç xüsusiyyəti : fikirləşmək , danışmaq və hərəkət etmək prinsipləri Bundeşn abidəsində ətraflı təsvir olunur . „ Avesta “ da insan , təbiət , hüquq , təbabət və s . haqqında maraqlı fikirlər vardır ki , indinin özündə də əhəmiyyətini itirməmişdir .

Dünya məqsədi kimi , işıq kimi Varlıq Zərdüştilik dininin ali predmetidir . Varlığın nurlu , təmiz başlanğıcı yaşayışa rəvnəq verən qüvvədir . Günəşə , işığa , oda tapınma paklıq mücəssiməsinə , gözəlliyə , müqəddəsliyə tapınmaqdır . İşıq həyatın qaynağı , saflıq , xeyir , haqq rəmzi – timsalıdır . Zərdüştilik insanı cismən mənəvi təmizliyə , xeyirli , nəcib işlərə istiqamətləndirir .

Tarixdən bizə məlumdur ki , məzdəizm Urartu dövlətinin rəsmi dini olmuşdur . Urartu mədəniyyətinin varisi midiyalılar idi . Midiya qəbilələrindən biri – mağlar Urartu dövlətinin çiçəkləndiyi vaxt məzdəizm dinini qəbul etmiş və midiyalıların digər

qəbilə dinlərinə qarşı amansız mübarizəyə başlamışlar . Məzdəizm mağların daha da inkişaf etdirilərək Ahura Məzdaya qurban vermək ayininə qədər tərəqqiyə çatmışdır . Midiya tayfa ittifaqları inkişaf edib möhkəmləndikcə , onun siyasi uğurlarına mağların dini xeyli kömək etmişdir . Urartu və qədim Azərbaycan xalqlarından dini baxışları irs alaraq məzdəizm əvvəlcə Midiya qəbilələri arasında , sonra isə qonşu xalqlar arasında yayılmağa başlamışdır . Deməli mağlar əvvəlcə Midiyada , sonra isə qonşu ölkələrdə dini fikrin və ayinçiliyin daşıyıcıları olmuşlar . Midiya dövləti yarandıqdan sonra mağlar Midiya padşahlarının rəsmi kahinləri oldular . Midiya dövlətinin işğal etdiyi ərazilərdə mağların dini sürətlə yayılmağa başladı .

Qədim Azərbaycanda bir sıra dini – fəlsəfi cərəyanlar inkişaf etmişdir . Məsələn Sasani dövründə zarvanizm geniş yayılmışdır . Zarvanistlər sonsuz zamanı başlanğıc kimi götürməklə bu ilk başlanğıcı şəxsləndirərək onu ilahi varlıq kimi qəbul edirdilər . Onların içərisində materialist və ateist fikirlilər olmuşdur ki , zərdüştilər həmin adamları tənqid atəşinə tutmuşlar .

İlkin feodalizm dövründə maniheyçilik də geniş yayılmışdır . Bu dinin yaradıcısı nəqqaş Mani olmuşdur . Yaxın Şərqdə həkim , rəssam , filosof və mühəndis kimi böyük şöhrət tapan Mani zərdüştilik kahinlərinin fitvası ilə edam edilmişdir . Öz dinini 40 il təbliğ edən Mani dualizm prinsipi – Nur və zülmətin mübarizəsini ön plana çıxarmışdır . Nur ruhu , zülmət isə bədəni (materiyani) təmsil edir . Dünya inkişafı prosesinin məqsədi insan qəlbində yer tapmış nur ünsürlərini materiyanın (bədənin) hakimiyyətindən azad etməkdir . Maniyə görə allah dünyada şəri yaratmamışdır və deməli dünyanı da o , yaratmamışdır , çünki dünya (materiya şərdir , zülmətdir) materiya allahdan asılı olmayaraq mövcuddur , insan isə materiya ilə nurun qarışığıdır . Manilik xristianlığın bir sıra prinsiplərini rədd etmişdir . Maniheyçilik heyvan əti yeməyi qadağan edir , mütiliyi təbliğ edirdi , asayiş və rahatlığı qorumağı üstün tuturdu . Uyğur türklərinin döyüşkən ruhuna uyğun olmasa belə onlar maniliyi qəbul etmişdilər . İslam dini və buddizm yayılana qədər bu din uyğurlar arasında geniş yayılmışdır .

Zərdüştiliyə müxalif cərəyanlardan biri də məzdəizm olmuşdur . Sasani hökmdarı I Qubadın zamanında Məzdək və onun tərəfdarları yüksək dövlət vəzifələri tutmuş , özü isə İranın baş kahini olmuşdur . Məzdəkilər xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyə çalışmasalar da , var – dövləti adamlar arasında bərabər bölməyi təbliğ edirdilər . İctimai ədaləti qəbilə - tayfa quruluşuna qayıtmaq yolu ilə bərqərar etmək istəyirdilər .

Məzdəkilik dini , fəlsəfi və sosial təlim olub , qədim zərdüştilik prinsiplərinə əsaslanmalar da , kahinlər və əyanlar qarşı çevrilmiş xalq hərəkatının ideologiyası olmuşdur . Manilikdəki dualizm Məzdəkilik üçün də səciyyəvidir . Onların fikrinə görə Xeyirin Şər üzərində qələbəsi o dünyada yox , „ bu dünyada ” baş verməlidir . Lakin onların əxlaq təlimində qəbul edilməz cəhətlər çoxdur . Məzdəkilik Xürrəmilik

təliminə böyük təsir göstərmişdir . Akademik Ziya Bünyadov ilk dəfə olaraq xürrəm sözünün mənasını atəş sözünə istinadən izah etmək təklifini irəli sürmüşdür . O , haqlı olaraq yazır ki , feodal və burjua müəlliflərinin „ xürrəm ” sözünü əxlaqsızlıqla əlaqələndirmələri , şübhəsiz onların elmi və siyasi cəhətdən dar düşüncəli olmaları ilə izah edilməlidir . Çünki xilafətə qarşı iyirmi ildən artıq bir müddət ərzində qəhrəmancasına azadlıq mübarizəsi aparmış Xürrəmiləri kefcil bir dəstə , əyyaş həyatı keçirən adamlar kimi göstərmək olmaz .

Xürrəm sözü , şübhəsiz , „ Avesta ”dakı Xürrə sözündəndir . Sonrakı filosoflar onu „ Mənəvi işıq ” mənasında işlətmişdilər . Bütün maddi varlıqlar məhz Xürrənin sayəsində vücuda gəlmiş sayılır . Bəlkə də buna görədir ki , Xürrəmilər oda sitayiş etmişlər .

III Mövzu

Antik Yunan fəlsəfəsinin yaranması və inkişafı.

Qədim Roma fəlsəfəsi

Bizim eradan əvvəl VI əsrin I yarısında antik fəlsəfə Elladanın Kiçik Asiya hissəsində , daha dəqiq İyoniyada – Milet şəhərində yaranmışdır . İlk yunan fəlsəfi məktəbi Milet məktəbi adlanır . Həmin məktəbin ən böyük nümayəndələri Fales , Anaksimandr , Anaksimən və onların şagirdləri olmuşdur .

„ Antik fəlsəfə “ anlayışı altında Qədim Yunanıstan və Qədim Romada yaranan fəlsəfə nəzərdə tutulur . Yunan fəlsəfəsi yunan mifologiyasının təsiri altında formalaşmışdır . Yunan mifologiyası isə Homerin „ İliada “ və „ Odisseya “, Hesiodun epik əsərlərində öz əksini tapmışdır . Əgər Yunan – Roma fəlsəfəsini inkişaf mərhələlərinə bölsək , aşağıdakı mənzərə alına bilər :

I-si , Milet məktəbi və həmin məktəbin fəlsəfi təsəvvürləri çox şeydə Homer və Hesiodun qədim görüşlərinə əsaslanırdı . Həm də Milet məktəbi ilk elmi təfəkkür cəhdi hesab olunur . Bu mərhələyə Heraklit , Eleya məktəbi (b.e. əvvəl VI - V əsrlər) də daxil edilir .

II- si , yunan fəlsəfəsinin bu mərhələsi böyük filosofların Sokrat , Platon , Aristotel , tomislər məktəbi (Levkip , Demokrit) , Pifaqor məktəbi , sofistlər (Protaqor , Qorqiy) və s. adlarla bağlıdır .

III-sü , ellinizm mərhələsi adlanır . Bu dövr yunan quldarlıq cəmiyyətinin tənəzzülü ilə əlaqədardır . Nəticədə Yunanıstan parçalanır , bir sıra əyalətlər müstəqillik əldə edir . Lakin çox çəkmir ki , Yunanıstan və əyalətləri İsgəndərin imperiyasının tərkibinə daxil edilir . İsgəndərin ölümündən sonra isə cəmiyyətin bütün sahələrində böhran güclənir . Həmin dövrlərdə yəni er. əvvəl IV-III əsrlərdə fəlsəfədə üç böyük cərəyan yaranıb inkişaf etmişdir . Bunlar : skeptisizm , epikurçuluq və stoisizm idi .

Qədim Yunan fəlsəfəsi Yunanıstanın özündə deyil , Kiçik Asiyanın qərb sahillərində İyoniya şəhərində meydana gəlmişdir . Bu şəhərin əsasını yunanlar qoymuşdur . Ticarət yolları üzərində yerləşən bu şəhərlər xeyli inkişaf etmişdir . Onlardan biri də Milet şəhəri idi . İlk fəlsəfi məktəb həmin şəhərdə , yunanların „yeddi müdrik“ içərisində saydığı ilk filosof Fales tərəfindən yaradılmışdır . Fales Babilistan və Misir dinləri və elmləri ilə tanış idi , Misir kahinlərindən riyaziyyat və astranomiyayı öyrənmişdi . Bu biliklərə əsaslanaraq o , günəşin tutulmasını qabaqcadan xəbər vermişdi . Fales bir sıra teoremlərin müəllifi idi . Ona təqvim məlum idi və günəşin illik hərəkətini göstərə bilirdi . Fales Avropa elminin və

fəlsəfəsinin banisi hesab olunurdu . Fales suyun dünyanın əsasında durduğunu qeyd etməklə kosmoqonik ideyanın yaradıcısı olmuşdur . Bir sözlə , dünyanın başlanğıcı haqqında ilk təlimi Fales yaratmışdır .

Anaksimandr ilk başlanğıcı qeyri müəyyən bir şey hesab etmişdir . Anaksimandra görə , günəşin dairəsi yerdən 28 dəfə , ayın dairəsi isə yerdən 19 dəfə böyükdür . Onun fikrincə , bütün canlılar günəşin buxarlandırdığı rütubətdən yaranır . İnsan heyvandan , meymundan deyil , balıqdan əmələ gəlmişdir .

Anaksimən ilk başlanğıc kimi havanı götürmüşdür . Anaksimənə görə havanı allah deyil , ilahələr yaratmışdır . Onun fikrincə kainat hava və onun formalarından ibarətdir .

Bizim eradan əvvəl 494 – cü ildə Milet şəhərində böyük bir üsyan baş vermişdi . Bu üsyan şəhərin dağılmasına , onun siyasi müstəqilliyinin itirilməsinə , fəlsəfənin inkişafının dayanmasına gətirib çıxardı . Lakin Yunanıstanın digər şəhərlərində Milet məktəbinin ardıcılları fəlsəfəni inkişaf etdirirdilər .

Həmin dövrdə Qədim İtaliyada Eleya şəhərinin adı ilə bağlı olan Eleya məktəbi fəaliyyət göstərirdi . Həmin məktəbin ən böyük nümayəndələri Parmenid , Ksenofan və Zenon olmuşdur .

Parmenid fəlsəfi dünyagörüşünü „ Təbiət haqqında poema “ sında əks etdirmişdir . Poema „ Həqiqətin yolu “ və „ Mülahizənin yolu “ adlı iki hissədən ibarətdir . Onun fikrincə iki fəlsəfə vardır . Biri həqiqətə müvafiqdir , ikincisi isə rəylərə uyğun gəlir . Parmenidə görə , yer kürə şəklindədir . Kainat od və torpaqdan ibarətdir . Birincisi yaradıcı , ikincisi isə cisim və əşyadır . Kainat əbədi və tərpənməzdir . Parmenidin təlimi Eleya məktəbinin əsas məzmununu təşkil etsə də , məktəbin banisi Parmenidin müəllimi Ksenofan olmuşdur . O, tənqidi ağıla malik olmuş və poetik formada əsərlər yazmışdır . Onun fikrincə bütün allahlar insan təxəyyülünün məhsuludur . İnsanlar allahları özlərinə bənzər yaradaraq , özlərinin fiziki cizgilərini və əxlaqi qüsurlarını da onlara aid etmişlər . Ksenofanın fikrincə „ Hər şey , daha dəqiq desək , kainat vəhdətdir (vahiddir) “ . „ Yeganə - Allahdır “ . „Allah hər şeyi görür , hər şeyi eşidir , lakin nəfəs almır . O, ağıldır , təfəkkürdür , əbədiyyətdir “ .

Ksenofana görə , insanlar allahlar tərəfindən yaradılmamışdır , torpaqdan və sudan doğulmuşdur .

Zenon Parmenidin sevimli şagirdi idi və dialektikanın yaradıcılarından biridir . Onun fikrincə kainatda heç bir boşluq yoxdur . Təbiət isti və soyuqdan , quru və yaşdan , onların müxtəlif birləşmə və çevrilmələrindən əmələ gəlmişdir . Aristotel də Zenona yüksək qiymət vermiş və onun paradokslarını xüsusi qeyd etmişdir .

Eleya məktəbi ilə təxminən eyni vaxtda Efesli Heraklit də fəaliyyət göstərmişdir. Dialektikanın banisi olan Heraklit doğma şəhərinin hakimi olmuşdur və hakimiyyətdən imtina edərək qardaşına vermişdir . Aptemida məbədinə çəkilərək „ Təbiət haqqında” əsər yazmışdır . Heraklitə görə , hər şey oddan əmələ gəlir , mütəmadi olaraq dəyişir , suya , havaya , torpağa dönüb sonra yenidən oda çevrilir . O , tale ilə zərurəti birləşdirirdi . „ Axan suya iki dəfə girmək olmaz “ – kəlamı Heraklitindir .

Pifaqorçular məktəbi Samoslu Pifaqor tərəfindən yaradılmışdır . O , qədim dünyanın demək olar ki , bütün ölkələrində olmuşdur . Məs : Misirdə 22 il , Babilistanda 12 il yaşamışdır . Onun məktəbində poetika , tibb , musiqi , elm (xüsusilə riyaziyyat) bir – birini əvəz etmişdir .

Fəlsəfə sözünü ilk dəfə Pifaqor işlətməmiş və özünü də filosof adlandırmışdır . „Hər şey harmoniya və rəqəmlərdən ibarətdir “ – Pifaqor fəlsəfəsinin ilk başlanğıc prinsipi budur . Pifaqorçuluqda rəqəmlərin mistikası və musiqidə kəmiyyət münasibətlərinin konstruksiyalaşdırılması , astroloji – musiqi quruluşları dəqiq astronomik hesablamalarla özünəməxsus şəkildə uzlaşır .

Pifaqor fəlsəfə tarixində əsasən riyaziyyat və rəqəmlər haqqında yarımelmi və mistik simvollar müəllifi kimi və bəzi etik normaların və ən çox isə metepsixoz nəzəriyyəsinin (ruhun bir canlıdan digər canlıya keçməsi) yaradıcısı kimi tanınır .

Antik fəlsəfənin sonrakı mərhələləri 1) ekliktizm ; 2) sofizm üçün zəmin rolunu oynayan qnoseoloji problemlərin meydana gəlməsi , bilik qaydalarını izah edən Sokratın fəlsəfəsi ; 3) atomistlər tərəfindən təqdim edilmiş varlıqla olmuşun sintezi . Atomizm , yaxud mexanisizm müxtəlif formalarda ifadə olunmuşdur . Ya bir neçə keyfiyyətinə görə müxtəlif maddələr dünyanın başlanğıcı götürülür , yaxud da keyfiyyətinə görə vahid (atom) başlanğıc kimi qəbul edilirdi . Hərəkətin mənbəyi də müxtəlif cür başa düşülürdü . Atomizm Empedokl və Anaksaqorun mexanisizmindən inkişaf etmişdir .

Empedokl özündən əvvəlki nəzəriyyələrin sintezini yaratmağa çalışmışdır . O , 4 ünsürü (torpaq , su , hava və odu) dünyanın əsası hesab etmişdir . Hər şeyin dəyişkənliyini , keçiciliyini izah edərək dəyişikliyin - əksliklərin mübarizəsini məhəbbət və düşmənçiliyin münasibəti ilə əlaqələndirmişdir . Onun „ Təmizlənmə “ poemasında ruhun bədənə bədənə keçməsindən söhbət açılır .

Mexanisizmin 2-ci nümayəndəsi Anaksaqora görə kainat sonsuz dərəcədə kiçik və əbədi hissəciklərdən təşkil olunmuşdur . Anaksaqora görə ağıl (nur) ən incə və yüngül materiya kimi zərrəcikləri birləşdirir , ayırır və hərəkətə gətirir . Anaksaqor Kiçik Asiyanın Lampsak şəhərində fəlsəfi məktəbini yaratmış və Eleya məktəbinin ideyalarını inkişaf etdirmişdir . „ Təbiət haqqında “ əsərində səma hadisələrinin (ayın

tutulması) təbii – elmi izahını vermişdir . Bu isə onu allahsızlıqda təqsirləndirmək üçün kifayət etmişdir .

Antik fəlsəfədə atomizm əsas etibarilə Demokrit tərəfindən təmsil olunmuşdur. Bu böyük , qədim yunan materialisti atomist fəlsəfəni işləyib hazırlamışdır . Demokrit mağların və eləcə də xaldeylərin tələbəsi olmuşdur . Misirdə , İranda , Hindistanda biliyini artırmışdır . Demokrit varlıq , qeyri – varlıq və boşluq anlayışlarını ayırmışdır . Varlıq boşluq vasitəsilə hissəciklərə bölünmüşdür . Onlar bütövlük , çəki və s. ilə fərqlənir . Dünya atomlar və onların hərəkətindən ibarətdir . Hərəkət atomların təbiətidir .

Fəlsəfi istiqamətlərlə bərabər sofistlər məktəbinə mənsub olan skeptik istiqamətlər də yaranıb inkişaf etmişdir . Sofist qədim yunanlarda „ müdrik “ sözünü ifadə edirdi . Yüksək intellektual səviyyəli adamları o zaman belə adlandırırdılar . İlk sofistlər özlərini nəinki müdriklik müəllimləri , həmçinin xeyirxah adamlar kimi təqdim edirdilər . Sofistlər pul almaqla o zamankı elmi tədris edirdilər . Sofistlər ritorikaya – natiqlik məharətinə üstünlük verirdilər. „Sofist” sözü „natiqlik” məharəti öyrədən müəllimi ifadə edirdi . Sofistlər Qədim Yunanıstanda uzun müddət mövcud olmuşlar .

Prataqor insan probleminin qnoseologiyasını dərinlən işləyib araşdıran ilk yunan filosofudur . Onun fikrincə faydalı olan bir şey ancaq həqiqətdir . „İnsan hər şeyin ölçüsüdür” – onun fikridir . Fəlsəfənin inkişafında sofistlər mühüm rol oynamışlar . Onlar biliyə marağı artırmışlar . Nəticədə fəlsəfədə yeni dövr başlanmışdır . Bu dövrdə fəlsəfə biliyə əsaslanır . Bu dövr Sokratla başlayır , Aristotelle qurtarır .

Sokrat özünü müdrik yox , „müdrikliyə məhəbbət bəsləyən” , onu sevən adlandırmışdır . Sokrata qədərki dövr naturfəlsəfə dövrü adlanır . Deməli , Sokrat antik fəlsəfənin ikinci dövrünün banisi hesab olunur .

Sokrat insan , onun təhsili və tərbiyəsi məsələsini fəlsəfəyə gətirən ilk filosofdur . O , dialektik metodun banisidir . Əsasən etik xüsusiyyət daşıyan dünyagörüşündə Sokrat insanda 4 keyfiyyəti yüksək qiymətləndirirdi . Bunlar : müdriklik , cəsurluq , xeyirxahlıq və ədalətlikdir . Böyük filosof biliklə xeyirxahlığı eyniləşdirirdi . Sokrat çoxlu şagirdlər yetirmişdir . Onlardan Antisfen , Aristipp , Evklid , Ksenofon , Alkiviad və Platon məşhurları idi . Sokrat qoca yaşlarında dinsizlik və əxlaqsızlıqda təqsirləndirilib ölümə məhkum olunmuşdur . Zəhər içib intihar etmişdir. Ölümündən sonra onu məhkəmə edənlərin hamısı cəzalandırılmışdır .

Sokratın fəaliyyəti nəticəsində Qədim Yunanıstanda etik məktəblər yaranıb inkişaf etməyə başladı . Bunlar gedonik və sinik etik məktəbləri idi . Gedonik Sokratın şagirdi Aristipp tərəfindən əsas qoyulan məktəbdir . Aristipp həzzi həyatın yeganə

mənası hesab edirdi . Gedonik məktəb təxminən yüz il mövcud olmuşdur . Sonra Epikurçular məktəbi ilə birləşmişdir .

Epikurçuluq məktəbinin əsası isə bizim eradan əvvəl 305 – ci ildə Afinada Epikur tərəfindən qoyulmuşdur . Sokratın ardıcıllarının ikinci məktəbi Sinik (yaxud Kinik) etik məktəbidir . Bu Antisfen tərəfindən Afinada yaradılmışdır . Siniklər xeyiri hər şeydən əvvəl , maddi rifahdan tam şəkildə asılı olmamaq kimi , öz tələbatını məhdudlaşdırmaq qabiliyyəti kimi başa düşürdülər . Siniklər nimdaş paltar ilə kifayətlənir , yataq üçün quru yerden istifadə edirdilər . Onlar abırsızlığı nimdaş paltarda gəzməkdə yox , hər hansı asılılıqda görürdülər .

Siniklər (Kiniklər) məktəbi Sokratın ölümündən sonra 150 il mövcud olmuşdur. Siniklərdən biri də sinoplu Diogen olmuşdur . Diogen yoxsul həyat tərzi keçirmişdir . Bir dəfə Diogen dəniz quldurları tərəfindən tutulub bazarda satılır . Bir varlı ona yaxınlaşaraq soruşur ki , „ nəyi bacarırsan ? ” . „Adamları idarə etməyi” – deyər Diogen cavab verir . Varlı onu alır və uşaqlarının tərbiyəsini Diogenə tapşırır .

Yunan fəlsəfəsinin yüksək inkişaf mərhələsi bizim eradan əvvəl IV əsr hesab olunur .

Platon Sokratın ən güclü tələbələrindən biri olmuşdur . Platonu Avropa fəlsəfəsinin banisi hesab edirdilər . Afinada fəlsəfə müəllimi kimi məşhur olan Platon tədrisdən yığılan pullara torpaq sahəsi almış , orada özünün məktəbini təsis etmişdir . Fəlsəfədən başqa məktəbdə riyaziyyat da tədris edilirdi . Aristotel burada natiqlik sənətindən dərs deyirdi .

Platon öz fəlsəfəsini 3 hissəyə : dialektika , fizika və etikaya bölmüşdür . Dialektika varlıq haqqında , fizika təbiət haqqında , etika isə mənəviyyət haqqında təlim sayılırdı . Platon fəlsəfəsinin mərkəzində qnoseologiya – idrak nəzəriyyəsi durur. Platona görə , ideyalar həqiqi varlıqdır , ideya – hissi qavranılan predmetlərin mahiyyəti və səbəbidir . Beləliklə , ideya müəyyən predmetlər sinfinin formasıdır və predmetlərin mükəmməlliyidir .

Platonun etika təlimi də maraqlı fikirlərlə zəngindir . Filosofun etikası bizim fəaliyyətimizin ali məqsədi kimi Xeyir anlayışının başa düşülməsinə əsaslanmışdır .

Aristotel belə hesab edirdi ki , varlığın öyrənilməsi yalnız məntiqin sayəsində mümkündür . Aristotelin mühüm təlimlərindən biri də insan ruhu haqqındadır . İnsanın digər canlılardan başlıca üstünlüyü onun ağılıdır . Əql ümumini fikirləşmək qabiliyyətidir . Nitqin olması insanı heyvandan fərqləndirir . İnsanın elmi vardır , ümumi başlanğıclar haqqında biliyi vardır . Heyvan isə bundan məhrumdur . Əql insanın əməllərini şərtləndirir , onun iradəsini formalaşdırır . İradə cəhdədən yaranır və insanı əxlaqi (mənəvi) seçməyə hazırlayır . Aristotel əqlə xüsusi mənə verirdi .

Aristotelin əsas əsərləri : „Fizika “, „Metafizika” , „Ruh haqqında” , „Politika”, „Poetika” və s.- dir . Aristotel Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi olmuşdur . O, Afinada „ Likey ” adlı məktəb yaratmışdır . Bu məktəb bizim eramızın IV əsrinə kimi fəaliyyət göstərmişdir .

Ellinizm fəlsəfəsinin əsas cərəyanları skeptisizm , stoisizm və epikurçuluq idi . Skeptisizm b. e. əvvəl IV əsrdə meydana gəlmişdi . Skeptikos – yunanca nəzərdən keçirən , tənqid edən deməkdir . Skeptikin fikrincə , cisim və hadisələrin mahiyyətləri yox , yalnız zahiri görünüşün dərk olunması kifayətdir . Skeptisizmə görə , həqiqətin meyarı yoxdur .

Ellinizm dövrünün ən sanballı fəlsəfi sistemlərindən biri də stoisizmdir . Onların həyat ideali sakitlik , daxili və xarici qıcıqlandırıcı amillərə reaksiya verməmək qabiliyyətidir . Stoiklər fəlsəfəsinin banisi Kitionlu Zenon olmuşdur . Stoiklərə görə insanın vəzifəsi təkcə müdrik olub , həzz almağı bacarmaq deyildir . Xeyirxah fəaliyyət göstərməkdir . Xeyirxahlığı dərk edib həyata keçirmək insanın kainat və bəşəriyyət qarşısında vəzifəsini yerinə yetirməsinin göstəricisidir . Stoiklərə görə həqiqətin əsas meyarı hissi qavrayışdır .

Qədim Romada populyar stoik Seneka , onun tələbəsi Epiktet və Mark Avreli olmuşdur . Panteizmə yaxın baxışları olan Seneka insanı maddi – fiziki aləmdən uzaqlaşdırıb mənəvi , ruhi aləmdə yaşamağa , hər cür həvəs və ehtiraslardan azad olmağa , sərvətdən qaçmağa çağırırmışdır . İkinci böyük filosof Epiktet xoşbəxtliyi təbiətə itaət etməkdə görmüşdür . Onun fikrincə insan kainatın bir parçası olduğundan taleyi və qisməti ilə razılaşmalıdır . Stoiklərin nümayəndələrindən biri də Mark Avreli Roma imperatoru olmuşdur . Yunan dilində „ Öz – özümümlə söhbət “ əsərini yazmışdır . Təbiətlə həmahəng yaşamağı , taleyin hökmü ilə razılaşıb , səbirli və dözümlü olmağı öyrətmişdir . Həyat əbədi və daim təkrar olunandır .

Roma fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndələrindən biri Tit Lukretsi Kar idi . Məşhur filosofun əsərlərində mədəniyyət , psixologiya , dünyagörüşü , etik problemlərin şərhinə geniş yer verilmişdir . Onun fikrincə , insan öldükdə onun ruhu da ölür . Dini insandakı qorxu hissi yaratmışdır . O, epikurçuluğu inkişaf etdirmişdir . Tit Lukretsi Kar məşhur fəlsəfi əsəri olan „ Təbiət “ poemasında materialist mövqedən çıxış etmişdir .

Epikurçuluğun əsası məşhur yunan materialisti Epikur tərəfindən qoyulmuşdur . Epikur Afinada „ Epikur bağı “ adlı məktəb yaratmışdır . Onun təlimində başlıca yer xoşbəxtliyə aparıcı davranış etikasındır . Epikurun naturfəlsəfəsi qədim Yunanıstanın atomist fəlsəfəsinin inkişafının ən yüksək fəlsəfəsidir . Böyük yunan aliminin fikrincə , məkan , zaman və hərəkət obyektiv , əbədi və sonsuzdur . Bütün boşluqlarda atomlar

mövcuddür . Atomların öz hərəkəti ideyasına əsaslanan Epikur onu insan azadlığının zəruri şərti kimi şərh etmişdir .

Epikurun adamların təlabatı və arzuları haqqındakı fikirləri də maraqlıdır . Üç arzu növü var : 1) təbii və ya həyat üçün zəruri olanlar ; 2) təbii , lakin həyat üçün zəruri olmayanlar ; 3) həyat üçün zəruri və təbii olmayanlar .

Müdrük adam yalnız birinciyə meyl edir və qalanlara nəzər salmır .

Ümumiyyətlə Epikurun təlimi qədim yunan fəlsəfəsinin sonuncu və böyük materialist məktəbi olmuşdur .

Bizim eranın əvvəllərində dinə meyl gücləndiyindən dini təlim və kultlar geniş yayılmağa başladı . Zamanın tələblərinə cavab verən fəlsəfə dini fəlsəfəyə çevrildi . Qədim yunan fəlsəfəsi elə mühüm problemləri ortaya atdı ki , onun həlli ilə bəşəriyyətin sonrakı fikir tarixi məşğul olmağa başladı . Gənc yunan filosofu , qadın olmasına baxmayaraq , əzmkar , öz ideyasını sona qədər müdafiə etməyi bacaran İpatianın antik fəlsəfə haqqında mühazirələri olduqca məşhur idi . O , yunan mütəfəkkirlərinin təlimlərini yaxşı bildiyindən onları xristian ruhanilərinin mülahizələrinə qarşı qoyurdu . Böyük şöhrət qazanmış İpatiya haqqında ruhanilik bütpərəst kimi ağlagəlməz şeylər uydururdular . Nəticədə onu daşa basaraq öldürüb , bədənini isə tonqalda yandırdılar . Bu hadisə bizim eranın 415 – ci ilində İsgəndəriyyədə baş vermişdi .

IV Mövzu

Orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsi.

Orta əsrlər müsəlman Şərq fəlsəfəsi

XI – XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti üçün uğurlu dövrdür : şifahi və yazılı ədəbiyyatda , incəsənətdə , xüsusən poeziyada parlaq nümunələr qazanılmışdı . XI –XII əsrlərdə Azərbaycanda görkəmli şairlər yaşayıb – yaratmışlar . Onlardan Əbülhəsən Miyanəci , Ömər Gəncəvi , Məhsəti Gəncəvi , Əfzələddin Xaqani , Nizami Gəncəvi , Sührəvərdi və başqalarını qeyd etmək olar .

Orta əsrlərdə Azərbaycanda işraqilik fəlsəfəsinin yaradıcısı Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi peripatetizmin ən görkəmli nümayəndəsi olmuşdur .Onun „ Filoşofların görüşləri “ , „ Baxışlar “ , „Müqavimətlər” , „ İşıq heykəlləri ” , „ İşraq hikməti “ və s. əsərləri geniş yayılmışdır . O , fəlsəfi kateqoriyaların yeni təsnifatını işləyib hazırlamışdır . Filoşof mühüm fəlsəfi məsələlərə - varlıq və onun növləri , materiya və forma , cisim və onun hərəkəti , səbəb və nəticə və s.- yə öz münasibətini bildirmişdir .

Sührəvərdi göstərirdi ki , ilk materiya elə bir substansiyadır ki , o , gah od formasına , gah da hava formasına , gah su , gah da torpaq formasına girir . Materiyanın təzahürləri , o cümlədən cisim , say , fiqurlar , rəng , isti , soyuq və s. ilə fərqlənir . Sührəvərdinin maraqlı ictimai – siyasi fikirləri də olmuşdur .

Orta əsrlərdə Azərbaycan filoşofları içərisində Siracəddin Urməvi özünəməxsus fikirləri ilə seçilir . Onun məntiqə , fəlsəfəyə və s. dair əsərləri məşhurdur . Məntiqə və fəlsəfəyə dair „ Nurların doğuşları ” , „ Hikmət incəlikləri ” , „ Haqqın bəyanı ” , „ Metodlar ” , „ Təhsil ” , „ Suallar ” və s. əsərlər bu qəbildəndir .

Urməvi mövcudatda səbəbiyyətin obyektivliyini qəbul edir . Mövcud olan hər şey bir səbəbin nəticəsidir . Həmin səbəb də digər bir səbəblə nəticələnirdi . Bu , sonsuz davam edir . Filoşofa görə , hərəkət on kateqoriyadan dördünə - kəmiyyət , keyfiyyət , məkan və vəziyyətə görə baş verir . Astronomiya sahəsində maraqlı fikirlər söyləyən Urməvi dövrünün elmi nailiyyətlərinə yiyələndiyini sübut etmişdir . Onun insan orqanizmi haqqında da maraqlı fikirləri diqqəti cəlb edir . İdrak nəzəriyyəsi , məntiq , etika və sosial – siyasi görüşləri də öz dövrünə görə mütərəqqi əhəmiyyət daşımışdır .

Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən görkəmli alim və mütəfəkkirlərindən biri də Nəsirəddin Tusi hesab olunur . Böyük ensiklopedik biliyə malik olan N . Tusi „ Əxlaqi – nasiri “ , „ Elxani astronomik cədvəl “ , „ Cəbr və müqabil “ , „ Mövcudatın bölgüsü və onun cisimləri “ və s. əsərlərin müəllifidir . O , Marağa rəsədxanasını yaradaraq dövrünün ən görkəmli adamlarını ətrafına toplamışdır .

Varlıq təlimi , idrak nəzəriyyəsi və məntiq Tusinin fəlsəfi sistemində bir – biri ilə üzvi surətdə bağlıdır . Filosofun fikrincə cisimlər materiya və formadan təşəkkül tapmışdır . Od , hava , su , torpaq bəsit , onlardan əmələ gəlmiş minerallar , bitkilər və heyvanlar mürəkkəb cisimlərdir .

Maddi aləmin məhvolmazlığı , əzəliliyi , əbədiliyi ideyası Tusini düşündürmüşdür. Onun varlıq təlimində təbiətşünaslıq məsələlərinin şərhə mühüm yer tutmuşdur . Tusinin təlimində duyğular və əqlin rolu eyni dərəcədə mühüm sayılmışdır . Əməli fəlsəfənin qayəsinə , əxlaq , etik və ictimai- siyasi məsələlərə də diqqət yetirmişdir . O , əxlaq elmi haqqında yazırdı : „ Bu elm insani nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki , onun idarəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl , tərifləyici olsun “ . Mütəfəkkirə görə , etikanın mövzusu nəfsdir . İnsani nəfs , yaxud düşüncəli nəfs idrak vasitəsidir , „ aqlın dərk etdiyi nə varsa , hamısı onun sayəsində olur “.

Nəsirəddin Tusi dövlət , siyasət , insanlar arasındakı münasibətlər haqqında da maraqlı fikirlər söyləmişdir .

Orta əsrlərin , eləcə də bütün dövrlərin dünya mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutan böyük dühalardan biri – Azərbaycan xalqının şairi və filosofu Nizami Gəncəvidir. Bu böyük şair „ Avesta “ , antik fəlsəfəni , eləcə də zəmanəsinin bütün elmlərini dərinlən mənimsəmiş , əsasən məsnəvi formasında yazdığı „ Xəmsə “ adlı əsərləri ilə məşhurlaşmışdır . O , əbədi dəyərləri - ədaləti , xeyirxahlığı , mərhəməti , zəhməti , sevgini tərənnüm etmişdir . Həm sevgi , həm də qəhrəmanlıq dastanlarında Nizami özünün fəlsəfi fikirlərini göstərə bilmişdir . Dünyanın , insanın mənşəyi , kainatın quruluşu və s . haqqındakı Nizaminin fikirləri indi də əhəmiyyətini saxlamaqdadır . Özü xeyirxahlıq mücəssiməsi olan Nizami bəzən tarixdə işğalçı , riyakar , zalım və hiyləgər kimi tanıdığımız hökmdarları belə az qala ideal şah kimi təsvir edir . Bir sözlə tarixi obrazlara öz dünyasının gözü ilə baxan şair „İsgəndərnamə” əsərində də bu prinsipə sadıq qalmışdır . Onun qəhrəmanları tərbiyə olunur , səhvlərini başa düşür və insanlara xidmət etməyə cəhd edirlər .

Dünya , kainat , ulduzlar və s. haqqında Nizami Gəncəvi maraqlı fikirlər söyləmişdir . O , materiya , forma , dörd ünsür (od , su , hava , torpaq) , maddi materiyanın itməməsi haqqında fikirlərin müəllifidir .

Orta əsrlərdə Azərbaycanda peripatetizmlə yanaşı , bir sıra hallarda müsəlman dini cərəyanlara müxalifətdə olan cərəyanlar da yaranıb inkişaf etmişdir . Allahın təbiətdə zühuru kimi anlaşılan , daha dəqiq desək , allahla təbiəti , eləcə də insanı qovuşdurmaq , eyniləşdirmək , bütün cisimləri ilahiləşdirmək meyllərinin üstün olduğu panteizm həmin cərəyanlardandır . Doğrudur , ölkəmizdə bu cərəyan müstəqil

cərəyan olmasa da , sufilik və hürufilik adları altında insanın gerçəkliyə obyektiv – real münasibətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir .

Dünyanı allahla eyniləşdirən panteizm anlayışı XVIII əsrdə yaranmışdır . Ancaq həmin ideyalar Qərb və Şərq fəlsəfəsində ən qədim dövrlərdə yaranıb inkişaf etmişdir . Dünya dinləri yarandıqdan sonra panteizm daha mükəmməl təlim kimi təqdim olunmağa başlamışdır. Panteizm allahın təbiətlə yaxınlaşdırılması , qovuşdurulması və nəhayət , eyniləşdirilməsi , Allahla təbiətin və insanın vahidliyi haqqında dini – fəlsəfi təlimdir . Çox vaxt dini – mistik səciyyəli panteistlər allahı mənəvi tamlıq , ilkin ruhi varlıq kimi qəbul edir . Şəxsi allah ideyasını kənara atırdılar . Orta əsrlərin tanınmış Azərbaycan filosoflarının əsərlərində panteizm ideyaları mühüm yer tutmuşdur . Qeyd etmək lazımdır ki , orta əsrlərdə islam zəminində yaranıb inkişaf edən , bəzən isə ona müxalif olan cərəyanlardan biri də sufilik olmuşdur . Bəzi mənbələrdə sufi sözü yunanca sofios - „ müdrik ” sözünün təhrif edilmiş şəkli kimi başa düşülmüşdür . Sufiliyin dünyagörüşü ya monoteist , ya da bu və ya digər dərəcədə panteist məzmun daşdığını nəzərə alsaq , islamda „ Allahdan başqa ilahi yoxdur “ („ La ilahə illəllah “) hökmü ilə Allahın birliyi iqrar edilir .

Onların „ Mən haqqam “ , „ Sufi allahdır “ hökmləri dindarların qəzəbinə səbəb olmuşdur . Sufiliyin əsasını qoyanlar həqiqətə 4 mərhələdə çatmağı müəyyənləşdirmişlər.

Birinci mərhələ şəriət mərhələsidir . Bütün müsəlmanlar dini qanunları , qaydaları , hüquqları mənimsəməlidir .

İkinci mərhələ təriqət mərhələsidir . Bu mərhələ insanın öz iradəsini allaha tabe etmək , müdriklik mərhələsidir .

Üçüncü mərhələ mərifət mərhələsidir . Mərifət mərhələsində sufi ağıl , idrakı ilə deyil , könlü , qəlbi ilə varlığın allahla vəhdətini , xeyir və şərin nisbətini dərk edir .

Dördüncü mərhələ həqiqət mərhələsidir . Burada artıq sufi ilahi həqiqətə yetişir , qəlbi işıqlanır .

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış təriqətlərdən biri də hürufizm olmuşdur . Hürufilik ərəbcə hüruf sözündən əmələ gəlmiş , mənası hərflər deməkdir . Hürufizmin əsası Fəzlullah Nəimi tərəfindən qoyulmuşdur . Əsas ideya Allaha məxsus keyfiyyətlərin təcəssümü , insanın allahlaşdırılması , kainatın əbədiliyinin qəbul edilməsidir . Hürufilik Teymurləng tərəfindən ciddi təqib edilmişdir . Nəticədə Nəimi həbs edilərək , sonralar edam edilmişdir . Fəzlullah Nəimi həbsxanada məhşur „ Cavidannamə “ əsərini yazmışdır .

Hürufizmin tərəfdarları müsəlmançılığın müqəddəs kitabı „ Quran “ ın bütün şeylərin məcmusu olduğunu göstərirdilər . „ Allah mənəm “ , „ Allah mənim özümdür “ fikri ilə hürufilər allahın tam inkarını deyil , onun insanda öz əksini tapmasını bildirirdilər .

Orta əsrlərdə Azərbaycanda sufi – panteist və hürufilik təlimlərinin əsas nümayəndələri Mahmud Şəbüstəri , Fəzlullah Nəimi və İmaməddin Nəsimi olmuşdur .

Mahmud Şəbüstəri sufi – panteizm və mütəfəkkiri olmuşdur . Şair , alim Şəbüstəri orta əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrində mühüm rol oynamışdır . Cəmi 33 il yaşayan M . Şəbüstəri „ Şahidnamə “ , „ Aləmlərin dərkində yəqin həqiqətlər “ , „Həqiqət axtaranların güzgüsü “ , „ Sırr gülşəni “ , „ Səadətnamə “ və s . əsərlərini yazmışdır . M . Şəbüstərinin yaradıcılığı və elmi fəaliyyəti monqol əsarəti dövrünə təsadüf etmişdir . Bu dövrdə islam dini ideologiyasının mövqeləri daha da möhkəmlənirdi . Nəticədə ilahiyyat inkişaf edirdi . Şəbüstəri olduqca məşhur şair və filosof olmuşdur . XVII əsrdən başlayaraq onun „ Sırr gülşəni “ əsəri dünyanın bir sıra dillərinə tərcümə olunmuşdur . M . Şəbüstərinin fikrincə , insan təkcə allah ilə deyil , bütün aləm və onun müxtəlif təzahürləri ilə eynidir , vəhdətdədir . Filosof panteizmi inkişaf etdirmiş , allah , insan və təbiəti eyni təzahürlər saymışdır . M . Şəbüstəri qədim yunan fəlsəfəsi ilə dərinədən tanış olmuşdur . Əslində antik fəlsəfə Şərq fəlsəfəsi ilə birlikdə onun yaradıcılığının ideya mənbəyi olmuşdur . M . Şəbüstəri Azərbaycan ictimai fikrində olduqca əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuşdur .

Azərbaycan ictimai fikrində İmaməddin Nəsiminin də böyük rolu olmuşdur . İ . Nəsiminin şerhlərinə materiya , forma , səbəb , nəticə , vacib , mümkün və başqa kateqoriyalar peripatetizm fəlsəfəsindən keçmişdir . Hürufi – panteist dünya görüşlü Nəsimi allahı , təbiəti və insanı eyniləşdirmişdir . „Ən -əl həqqəm “ („ Mənəm allah “) hökmü ilə çıxış etmək orta əsrlərdə çox böyük cəsarət tələb edirdi . Hürufilər Teymurləng tərəfindən təqib olunduğuna görə Nəsimi vətəndən didərgin düşmüşdür . O , hürufilik təlimi əsasında irəli sürdüyü panteist ideyalarına görə Hələb şəhərində edam edilmişdir .

Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində müsəlman fəlsəfəsi geniş inkişaf etmişdir . VIII əsrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tərcüməçilik hərəkatı güclənməyə başladı . Nəticədə müsəlman dünyası antik fəlsəfə və mədəniyyətlə yaxından tanış oldu . Yaxın və Orta Şərq , Orta Asiya və Azərbaycan alimləri Aristotel , Platon və başqa alimlərlə tanış olaraq yeni – yeni əsərlər yaratdılar .

Ərəbdilli müsəlman filosoflarının təlimlərinin əsasında dünyanın əbədiliyi prinsipi , heç nədən yaranmanın qeyri – mümkünlüyü ideyası dururdu . Bu prinsip ilk dəfə ərəbdilli müsəlman regionunda „ Şərqin Aristoteli “ Əl – Fərabî tərəfindən inkişaf etdirilmişdir . Əl – Fərabiyə görə Allah – zəruri mahiyyətdir .

Orta əsr ərəbdilli filosof İbn Ruşdun fikrincə , materiya əbədidir və deməli əbədi olan hər şey heç vaxt yarıla bilməz . Dini ehkamları qara camaat üçün zəruri hesab edən İbn Ruşd kainatın milyonlarla intellektdən əmələ gələn vahid ruh tərəfindən idarə olunduğunu iddia etmişdir . Onun „ İkili həqiqət haqqında “ məşhur əsəri orta əsr Avropasında geniş şöhrət qazanmışdır .

Orta əsrlərin ən böyük filosof və alimlərindən biri Əbu Reyhan Biruni olmuşdur . Ensiklopedik mütəfəkkir öz dövrünün bütün elmləri sahəsində kəşflər etmişdir . 150 – yə qədər əsərin müəllifi idi . Astronomiya , geodeziya , riyaziyyat , coğrafiya , minerologiya , fizika , farmakologiya , fəlsəfə , tarix , etnoqrafiya ,

ədəbiyyatşünaslıq və s. aid əsərləri uzun illər alimlərin stolüstü kitabları olmuşdur . Onun „ Hindistan tarixi “ , „Qədim xalqların xronologiyası“ , „ Ötən nəsillərin yadigarları“ əsərləri indi də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Biruni varlığın əsasında materiyanın durduğunu və onun müxtəlif formalarda kainatın hər yerində təzahür etdiyini göstərmişdir. O, allahın varlığını qəbul etsə də, hər yerdə materialist kimi çıxış etmişdir.

Orta əsr Şərq fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri İbn Sina idi . İbn Sina yaradıcılığı fəlsəfə ilə yanaşı riyaziyyat , astronomiya , botanika , geologiya , təbabət və s. sahələri əhatə edirdi. O, 450-yə qədər əsər yazmışdır. İbn Sina dünyanın zamanda yaranışını inkar edir. Onun fikrincə kainatın hökmdarı zərurətdir və bu zərurətin maddi ifadəsi olan varlıq və kainat əbədidir, dəyişməzdir. İdrak və ağıl isə təbiətin tacıdır. Ərəbdilli müsəlman filosofları İbn Sinanı ateizimdə, dinlə fəlsəfəni qarışdırmaqda tənqid edirdilər. İbn Sina böyük alim olmuşdur. Onun tibbə dair „Qanun kitabı“ yüz illərlə dünya alimlərinin stolüstü kitabı olmuşdur.

Orta əsr müsəlman filosofları içərisində özünəməxsus yer tutan teoloq və filosoflardan biri də Əl-Qəzali olmuşdur. Əslən iranlı olan Əl-Qəzali əsasən ərəbcə yazmışdır. Bağdadda müsəlman hüququ müəllimi olmuşdur. Onun fikrincə, allahın rəşadət dərki qeyri-mümkündür (allah ali həqiqətdir). Lakin Qəzali ətraf mühitin qanunauyğunluqları haqqında bilik verən rəşadət elmləri inkar etmirdi. Qəzaliyə görə, allahın dərki yalnız estetik həyəcanlar vasitəsilə mümkündür. O, maddi aləmin əbədililiyi və qanunauyğun inkişafı ideyasına qarşı çıxmışdır. Dünya allahın iradəsi sayəsində mövcud olub, zaman və məkanda mövcuddur.

Qəzalinin ideyaları orta əsr müsəlman fəlsəfəsinin , eləcə də yəhudi fəlsəfəsinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O, „ Filosofların məqsədləri “ , „ Filosofların təkzibi “ , „ Dini elimlərin dirçəlməsi“ və. s. əsərlərin müəllifi kimi məşhur olmuşdur.

Orta əsr ərəbdilli müsəlman filosofları içərisində İbn Xaldun mühüm yer tutur . Fəlsəfədə o , İbn Ruşdun davamçısı və şərhçisi olmuşdur . Həqiqətin rəşadət və obyektiv xarakterini müdafiə etmişdir . Onun sosial fəlsəfəsi xüsusilə siyasi həyatın və dövlətin əmələ gəlməsi və inkişafı nəzəriyyəsidir . Böyük alimin fikrincə , insanlar əvvəlcə vəhşi həyat tərzi keçirir , tədricən təbiətdən ayrılaraq sosial kollektiv şəklində yaşayırlar . Dövr keçdikcə əkinçilik və maldarlıqla , sonra isə sənətkarlıq , ticarətlə məşğul olur , elm və incəsənəti yaradırlar . İstehsal məhsulu artdıqca maddi həyat zənginləşir , sivilizasiya formalaşır . Bəzi xalqlarda vəhşilikdən sivilizasiyaya keçid istilaçılıq yolu ilə baş verir . Alim cəmiyyətin primitiv səviyyədən mədəniyyətə keçidini bərabərliyin qeyri – bərabərliyə keçməsi ilə əlaqələndirir . O, dövlətin əmələ gəlməsi və inkişaf mərhələləri haqqında maraqlı fikirlər söyləyir . İbn Xaldun fəlsəfi fikir tarixində ilk dəfə olaraq dövlətlə onun iqtisadiyyatı arasında əlaqənin elmi şərhini verə bilmişdir .Ümumiyyətlə , orta əsrlərin Yaxın və Orta Şərq filosoflarının yaradıcılığı təkəcə müsəlman dünyasının deyil , eyni zamanda xristian Qərbinin mənəvi mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir .

Ərəbdilli müsəlman fəlsəfəsinin inkişafında Azərbaycan alimləri də yaxından iştirak etmişdir .Onların içərisində Əbülhəsən Bəhmənyar özünəməxsus yer tutur . Məşhur İbn Sinanın şagirdi olan Bəhmənyar Aristotelin şərhçiləri içərisində ən

güclüdür . Şərq peripatetizminin ən böyük nümayəndəsi olan Bəhmənyar „ Təhsil “ , „Gözəllik “ , „ Səadət “ , „ Musiqi kitabı “ , „ Metafizikanın mövzusu “ , „ Mövcudatın mərtəbələri “ və s . əsərlərini yazmışdır .

Bəhmənyara görə , hər şeyin səbəbi və nəticəsi var , bədən əqlin sayəsində mövcud olur . Mövcudat zəruri və mümkün olandır . Hərəkət zamana görə deyil , zaman hərəkətə görə müəyyən olunur . Bəhmənyarın varlıq təlimi hərtərəfli işlənmiş təlimdir . Onun məntiqə dair yazdığı əsərləri indi də əhəmiyyətini saxlamaqdadır . O , idrakı – hissi və məntiqi olaraq iki hissəyə bölmüşdür . İdrakın mənbəyi də ikidir : hissi təcrübə və əqli təfəkkür . Bəhmənyar materiya , forma , cisim , zaman , hərəkət və s . kimi fəlsəfi kateqoriyaları qarşılıqlı əlaqədə götürüb tədqiq etmişdir .

Peripatetik filosof Aristotel və İbn Sinanın mövqelərindən çıxış edən Bəhmənyar hərəkəti potensialdan aktuala keçid kimi səciyyələndirmişdir . Filsofa görə cisim , onun hərəkəti və zaman bir – birindən ayrılmazdır . Biri digərini şərtləndirir .

Orta əsr Azərbaycan və müsəlman Şərqində məşhur filosoflardan biri Eynəlqüzat Abdulla Miyanəçidir . 28 – 29 yaşlarında azad fikirlilik üstündə müsəlman qanunçuları tərəfindən təqib edilmişdir . Onu kafir elan edərək , ölümünə fitva verirlər . Nə tanınmış ailədən çıxması , nə də Həmədanın baş qazısı vəzifəsini tutması onu ittihamdan xilas edə bilməmişdir . Eynəlqüzat Miyanəçi Bağdad zindanında olarkən „ Ölkələrin alimlərinə vətəndən ayrı salınmış qəribin şikayəti “ əsərini yazmışdır . 33 yaşında Həmədan şəhərində dərs dediyi mədrəsədə edam edilmişdir . Filosof yazdığı „ Həqiqətlərin məğzi “ , „ Müqəddimələr “ , „ Qəribin şikayəti “ kitablarında sufizmin müxtəlif aspektlərini işıqlandırmış , ona bitkin fəlsəfi məzmun vermişdir . Miyanəçiyə görə , allah çoxsaylı atributlara malik olan substansiyadır .

Həm varlıq , həm də idrak təlimində maraqlı fikirlər söyləyən Eynəlqüzat Miyanəçi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində azadfikirlilik və panteizmin yayılmasına böyük təsir göstərmişdir .

Safliq qardaşları

IX əsrin ikinci yarısında Bəsrə şəhərində „ Safliq qardaşları “ adlı dini – fəlsəfi cəmiyyət yaranmışdır . Bu cəmiyyət 890 –cı ildə din və müxtəlif bilik sahələrinə həsr edilmiş 52 traktat çap olunandan sonra çox məşurlaşmışdı . Bu təlim sinkretik (yunanca qovuşma deməkdir.) xarakter daşıyırdı . Məntiq və fizikada „ Safliq qardaşları “ əsasən Aristotela , təbabət və psixologiyada Qalenə , ümumi fəlsəfi məsələlərdə isə sufizmə əsaslanaraq bu mövqedən çıxış edirdilər . „ Safliq qardaşları “ göstərirdilər ki , idrakın üç mərhələsi var : hissi , rəsonal və intuitiv idrak .

Bu təlimin tərəfdarları hesab edirdilər ki , din və şəriət öz ilkin təmizliyini itirib . Odur ki , dini çirkəbdən təmizləmək lazımdır . Cəmiyyət pis işlərlə dolub , əxlaq pozulub . Yalnız fəlsəfə cəmiyyəti dağılmaqdan xilas edə bilər .

V Mövzu

İntibah dövr fəlsəfəsi.

Dialektika anlayışı. Dialektikanın kateqoriyaları.

Dialektikanın qanunları

İntibah dövrü Avropa fəlsəfəsi. Orta əsr və Yeni dövr mədəniyyətləri arasındakı bir mərhələ olan İntibah dövrü XIV əsrin əvvəli – XVI əsrin sonu çərçivəsində Qərbi və Mərkəzi Avropanı əhatə etmişdir. 15-ci əsrin ortalarında islamla xristianlığın kəskin qarşıdurması sona yetir, İngiltərə və Fransa arasında Yüzüillik müharibənin (1337-1453) bitməsindən sonra Avropa dövlətləri arasında nisbətən sülh şəraiti yaranır və onlar keçdikləri tarixi yola nəzər salmaq imkanı qazanır. Beləliklə, Orta əsrlər dövrü bitir və tarixi inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymaq zamanı gəlib çatır. Ən əsası isə Qərbi Avropanın ictimai-siyasi həyatına kilsənin təsiri zəifləyir, o dövrdə mühafizəkar xristian ideologiyası sonrakı tarixi inkişaf üçün yararsız hala düşür. İntibah ərəblər vasitəsilə qorunub saxlanılmış antik mirasa söykənərək, xristianlığa qarşı gələrək, həm mədəni, həm də fəlsəfi zəmində inkişaf edir. İntibah dövrü fəlsəfi fikri öz inkişafında üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ XIV əsrdən XV əsrin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edən humanistlik dövrüdür. Bu dövrdə fəlsəfədə əsas fikir insana, onun fəaliyyətinə, dünyadakı yerinə, təyinatına, daxili və xarici aləminə, ehtiyacına və istəyinə yönəlir. İkinci mərhələ neoplatonizm dövrüdür. Bu dövr fikrinin xarakterik xüsusiyyəti ontoloji problemlərin qoyuluşudur. Nəhayət, İntibah fəlsəfi fikrinin son mərhələsi naturfəlsəfə və yeni təbiətşünaslıq dövrüdür. Bu dövrün filosofları fəlsəfə tarixində ilk dəfə o vaxtın elmi biliklərinə əsaslanaraq, təbiəti tamamilə dərk etməyə, onun ümumi fəlsəfi təsvirini verməyə cəhd edirlər. Təbiətin belə dərk edilmə üsulu Naturfəlsəfə adını alır. Təbiət fəlsəfəsinin məhsuldar başlanğıcını filosof və təbiətşünas, katolik kilsənin kardinalı Nikolay Kuzanski qoyur. Daha sonra naturfəlsəfə Parasels, B.Telezio tərəfindən inkişaf etdirilir. Naturfəlsəfə və yeni təbiətşünaslığın görkəmli nümayəndəsi isə istedadlı professor, elm fədaisi Cordano Brunodur (1548-1600). C.Brunonun panteist fəlsəfəsi İntibah dövrü fəlsəfi fikrinin inkişafının yüksək nəticəsi idi. Belə ki, İntibahın əsas istiqamətləri və xüsusiyyətləri – humanizm, təbii dialektika, təbiətin böyüklüyünün etiraf edilməsi onun yaradıcılığında daha dərindən müəyyən edilmişdi. Brunonun panteizmi italyan İntibahının naturfəlsəfə sistemlərindən ən radikalı və ən ardıcılı idi. Fəlsəfənin inkişafında Brunonun idrak nəzəriyyəsinin

böyük əhəmiyyəti olmuşdur. O, köhnə nəzəriyyələrə və hamı tərəfindən qəbul olunmuş mövqelərə qarşı qəti münasibətini bildirərək, kilsə nüfuzunun sxolastik qanunlarına qarşı şübhə prinsipini, fikir azadlığını irəli sürür. Qanunları şübhə altına almaq mütəfəkkirin birinci hüququ və vəzifəsi idi. "İman həqiqəti"ni kənara ataraq, yalnız elmi biliyi həqiqət qəbul edərək, Bruno materialist idrak nəzəriyyəsini inkişaf etdirir. Brunonun fikrincə, idrak predmeti təbiətdir, idrakın məsələsi isə şeylərin xarici dəyişkənliyi arxasında təbiət qanunlarının daimiliyini müəyyən etməkdir. İdrak prosesi sonsuzdur. Renessans dövrü fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri də N.Kuzanski (1401-1494) olmuşdur. Öz dövrünün əksər filosofları kimi o da neoplatonizm ənənələrinə meyl göstərmişdir. Lakin Kuzanski neoplatoniklərin təlimini (onun əsas anlayışı olan vəhdət anlayışından başlayaraq) yeni tərzdə mənalandırmışdır. O, xristian monizmi prinsipini qəbul edirdi. Antik dövrün dualizminə qarşı çıxırdı. Beləliklə də o, Brunonun panteizmi ilə səsleşən belə bir nəticəyə gəlmişdir: "vahid (vəhdət) hər şeydir". Bu fikir yaradan və yaradılan haqqında xristian teizminə tam zidd idi. Kuzanski vahidin əksinin olmaması tezisindən çıxış edərək göstərirdi ki, vahid hədudsuzluğa, sonsuzluğa bərabərdir. Onun fikrincə sonsuzluq o deməkdir ki, ondan böyük heç nə ola bilməz. Buna görə də o, bunu "maksimum", vahidi isə "minimum" adlandırdı. Beləliklə də o, əksliklərin üst-üstə düşməsi prinsipini kəşf etmişdir. Bu prinsipi sayəsində o, yeni dövr avropa dialektikasının əsasını qoyanlarından biri hesab olunur. Kuzanski kosmosun sonsuzluğu və onun mərkəzində hərəkətsiz Yer kürəsinin durduğu haqqında təsəvvürlərə dağıdıcı zərbə vurdu. Ondən sonra gələn Kopernik (1473-1543) yeni astronomik sistem - heliosentrizmi yaratdı. Kuzanskiyə və Kopernikin heliosentrik astronomiyasına əsaslanan Cordan Bruno orta əsr teizminə qarşı ardıcıl panteist təlim yaratdı. O, kosmos ilə ilahi qüvvəni eyniləşdirdi və sonsuz kosmos haqqında fikir irəli sürdü. Bundən əlavə Bruno yaradıcı və yaradılan arasındakı həddi yox etdi. Beləliklə də aktiv forma ilə passiv materiya arasında ənənəvi əksliyi aradan qaldırdı. Bruno orta əsrlərdə allaha şamil edilən yaradıcılıq keyfiyyətini təbiətin özünə aid edirdi. O göstərirdi ki, təbiət "şeylərdə ifadə olunan allahdır". Onun təlimi yeretik hesab edildi. İnkvizisiya ona öz təlimindən əl çəkməyi məcbur etdi. O isə tonqalda yandırılmağı bundən üstün tutdu.

Dialektika anlayışı

Fəlsəfə tarixində dialektika nəzəriyyəsinin ən görkəmli təmsilçiləri Hegel və Marks olmuşlar. Bütün görkəmli filosoflar bu və ya digər dərəcədə dialektika məsələlərinə toxunmuşlar.

Heraklit dəyişiklik ideyasını əsaslandırır ("hər şey axır və dəyişir"). Sabit, dəyişməyən yeganə şey maddə və substansiya deyil, dəyişmə qanunudur.

Aristotelə görə hər bir mümkün təbii hadisələrdə zəruri olaraq iki əsas ünsürü görmək lazımdır: nə isə dəyişməyən və həqiqətən dəyişən keyfiyyətlər.

"Dialektika" sözünün ilkin mənası sərbəst dialoq vasitəsilə inandırmaq metodologiyasıdır, söhbət aparmaq sənətidir. Sokrat sual verə bilən və ona cavab tapan adamı dialektik adlandırır. "Dialektika" termini Hegel Platondan qəbul etmiş, lakin ona daha geniş məna vermişdir. Platona görə dialektika məntiqi prosesin bir növüdür, məntiqi terminlərindən istifadə edərək subut etmək metodudur. Bu metod hər hansı başqa tərəfdən informasiya almaq üçün istifadə edilir. Əks tərəfdə informasiya olsa da, onun bundan xəbəri yoxdur.

Hegelin "dialektika" anlayışı Platonun bu anlayışa verdiyi məna ilə xeyli dərəcədə üst-üstə düşür. Bu belə məntiqi prosesdir ki, tezisdən başlayır, antitezisdən keçir, hər iki tərəfi özündə birləşdirən sintezdə başa çatır. Lakin dialektika deyəndə, Hegel verbal (şifahi) argument (dəlil) mənasında sadəcə məntiqi prosesdən daha geniş hər şeyi nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə dialektika dünya hadisələrinin ardıcıl olaraq baş verdiyi prosesdir. Bütün dəyişikliklər, xüsusən tarixi hadisələr, dialektikanın qanunlarına uyğun olaraq keçir: əvvəlcə tezis meydana gəlir, sonra isə öz əksini (antitezisi) yaradır; bundan sonra onlar arasında münaqişə başlayır və bu münaqişə tezis və antitezis özündə birləşdirən sintez vasitəsilə həll edilir. Belə mübarizə nəticəsində daha yüksək səviyyədə olan yeni sivilizasiya meydana gəlir. Tezis və antitezisdə olan bütün müsbət cəhətlər sintezdə birləşir.

Dialektik materializm fəlsəfəsini yaradan Marks Hegelin idealist dialektikasının əsas prinsiplərini qəbul etmiş və materializmə əsaslanan yeni dialektik metod irəli sürmüşdür. Dialektik materializmə görə dünyada baş verən proseslər arasında sonsuz dərəcədə müxtəlif əlaqələr mövcuddur, çünki, varlığın tükənməzliyi predmetlər, təzahürlər və proseslər arasındakı əlaqələrin də tükənməzliyini göstərir. Proseslər arasındakı konkret əlaqələrin öyrənilməsi ilə xüsusi elmlər məşğul olur. Dialektika isə əlaqələri hərəkət və inkişafın ümumi

qanunauyğunluğu kimi şərh edir və bu əlaqələri dərk etmək üçün konkret elmlərin məlumatlarına əsaslanır. Hərəkət və inkişaf prosesi həmişə obyektlər, proseslər və təzahürlər arasında qarşılıqlı təsirin olmasının tələb edir, qarşılıqlı təsir isə eyni zamanda onlar arasında əlaqə deməkdir. Dialektika nəzəriyyəsində əlaqə obyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibəti, onların bir-birini şərtləndirməsi kimi başa düşülür. Geniş mənada əlaqə dünyanın vəhdətini əks etdirən ümumi, universal əlaqə kimi nəzərdə tutulur. Bu mənada “əlaqə” anlayışı, “münasibət” anlayışı ilə eynilik təşkil edir.

Dialektik təlim tərəfdarları təsdiq edirlər ki, tarixən əlaqə kateqoriyası elmi-tədqiqat obyektinə o vaxt çevrilir ki, əşyaların tədqiqindən proseslərin tədqiqinə keçid başlayır. Onlar deyirlər ki, məhz bu mərhələdə əlaqə haqqında təlim-dialektika meydana gəlir.

Dialektika, onun təmsilçilərinin fikrincə, sadəcə olaraq eyni əhəmiyyətli iki hissədən-əlaqələr haqqında təlim və inkişaf haqqında təlimdən ibarət deyil; dialektika-inkişaf haqqında bütöv təlimdir ki, burada hər şey, o cümlədən əlaqələr haqqında təlim, daha ümumi inkişaf nəzəriyyəsinə tabedir. Bu təlimə görə bütün predmetlər, onların təzahürləri, ideyalar daim hərəkətdədir, dəyişməkdədir, daim bir sabitlik vəziyyətindən başqasına keçir. Bir sözlə onlar sabitlik ilə dəyişikliyin vəhdətidir.

Dialektik materialistlər təsdiq edirdilər ki, inkişafın iki konsepsiyası var: dialektika və metafizika. Metafiziklərin izahında inkişaf ümumi, hərtərəfli deyil, birtərəfli götürülür. Köhnə yenini yarada bilməz, çünki köhnə qapalı dairədə fırlanır, onda elə daxili qüvvə yoxdur ki, bu dairədən kənara çıxa bilsin.

Dialektikaya görə isə köhnə və yeni elə nisbi əksliklərdir ki, bir-birinə keçə bilirlər. Bu təlimə görə hərəkət və inkişafın səbəbini, qaynağını hərəkət edən obyektin daxilindəki ziddiyyətlərdə axtarmaq lazımdır. Yeni ilə köhnənin münasibəti inkişafı probleminin mərkəzində dayanır.

Dialektikanin kateqoriyalari

Kateqoriyalar gerçəklikdəki obyektiv, unversal, ən ümumi, determinlik, struktur, sistemlilik və.i.a. əlaqə və münasibətləri ifadə edir. “**Kategoriya**” yunan dilində “kategoria” sözündən əmələ gəlib, mənası “fikir söyləmək”, “mülhizə yürütmək”, “mühakimə etmək”, “şahidlik etmək” və.s deməkdir. Fəlsəfi mənada kateqoriyalar- real gerçəklikdə (təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə) mövcud olan obyektiv,qanunauyğun və mahiyyətli əlaqə və münasibətləri əks etdirən ən ümumi və fundamental anlayışlardır.

Biz danışığımızda hər an müxtəlif sözlər deyir, anlayışlar işlədirik. Anlayışlar olmadan heç bir fikir söyləmək mümkün olmazdı. Anlayışın əsas xüsusiyyətini onun ümumiləşdirmə qabiliyyəti təşkil edir. Anlayış hər bir əşyanı, hadisəni deyil, uyğun eyni qəbildən olan çoxsaylı və müxtəlif əşya və hadisələri ümumiləşdirərək əks etdirir: məslən, “çay”, “torpaq”, “vətən” və.s anlayışları kimi. Danışığımızda işlənən bu ümumi anlayışlardan başqa, bir də ayrı-ayrı elm sahələrində işlədilən anlayışlar vardır: “elektrik”, “komediya”, “siyasət”, “bazis”, və.s. Lakin elə anlayışlar da vardır ki, onların ümumiləşdirmə imkanı,əhatə dairəsi çox genişdir; onlar nə elmin bir sahəsi, nə də varlığın bu və ya başqa sahəsi ilə mədudlaşmır, bütöv gerçəkliyə aid olurlar. Belə anlayışlar ən ümumilik və qanunauyğunluq bildirirlər. Bu cür ən ümumi fundamental anlayışları kateqoriyalar adlandırmaq olar. Məsələn “varlıq”, “təfəkkür”, “idrak”, “qanun”, “hərəkət”, “inkişaf”, “əlaqə”, “səbəb” və.s fəlsəfi anlayışlar kateqoriyalardır.

Bu qısa təhlil əsasında kateqoriyalara belə bir tərif vermək olar: idrakın xüsusi növ pilləsi və forması olmaqla, kateqoriyalar real gerçəklikdə-təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə predmet, hadisə və proseslərin dəyişmə inkişafına şərtləndirən obyektiv, qanunauyğun və mahiyyətli əlaqə və münasibətləri əks etdirən ən ümumi və fundamental fəlsəfi anlayışlardır.

Kateqoriyalar haqqında ilk təsəvvürlər çox qədim dövrlərdə-varlığın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Kateqoriyalar haqqında ilk mükəmməl fəlsəfi baxış Aristotelin “Kateqoriyalar” adlı traktatında verilmişdir. Aristotel dünya və onun dərk edilməsi vasitələrindən bəhs edərkən, kateqoriyalara gerçəklikdə obyektiv mövcud olan əşyaların, hadisə və proseslərin başlıca mühüm xassələrini əks etdirən ümumi anlayışlar kimi baxmışdır. Aristotel hətta ilk dəfə kateqoriyaların təsnifatı sisteminə dair xüsusi bölgü cədvəli də vermişdir. Aristotel (substansiya) kəmiyyət , keyfiyyət,

münasibət, yer (məkan), zaman, vəziyyət, hal hərəkət və iztirab. Bu bölgü uzun zaman, yeni dövrə qədər fəlsəfədə dəyişməz qalmış, ancaq XVII-XVIII əsrlərdə fəlsəfə və təbii-elmi biliklərin inkişafı və nailiyyətləri əsasında onda müxtəlif dəyişikliklər aparılmışdır.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, Aristoteldən əvvəl də kateqoriyalar haqqında müəyyən fəlsəfi baxışlar olmuşdur. Bu baxışlar əsasən idealist səciyyə daşmış, kateqoriyaların obyektiv məzmunu qəbul edilməmiş, onlar subyektiv “təfəkkür hadisəsi” kimi təhlil edilmişdir; kateqoriyalara “ilkin əsas” kimi baxmışdır: od, su, hava, atom və.s. Platon isə bu əsasda kateqoriyaların beş növünü qeyd etmişdir: mahiyyət, hərəkət, sükunət, eyniyyət, fərq. Aristotel də kateqoriyalara dünya və onun dərk edilməsinin ümumi formaları kimi baxsa da, o “ilkin səbəb”, “ilkin forma”, “formalar forması” və.s adlarla “ilkin səbəb” ideyasına qayıdır, çox vaxt onlar “Allah” anlayışı ilə eyniləşdirilirdi (sonralar ilahiyyətçilər həmin ideyalardan Allahın varlığının sübutu kimi istifadə etmişlər) Aristotel həmçinin kateqoriyalar arasındakı dərin daxili əlaqələri, onların bir-birinə keçməsinə mütəhərriqliyini də axıradək ardıcıl izah etmişdir.

Ən ümumi və ya universal əlaqələri

ifadə edən kateqoriyalar

1. Tək, xüsusi və ümumi. Hər bir əşya, hadisə və prosesdə yalnız onun özünəməxsus, onun başqalarından, hətta ona çox oxşar hadisələrdən fərqləndirən bir sıra xüsusi cəhətləri vardır. Məsələn, müəyyən konkret bir şəxsin (Əli, Kərim, Məhəmməd və.s) özünəməxsus danışmaq tərzini, qavrama qabiliyyəti, vərdişləri, yerləşməsi və.s vardır. Məhz bu cəhətləri ilə başqa adamlardan ayrılır, fərqlənir, təklənir. Deməli, obyektiv aləmin məlum konkret fərdi əşyası, hadisə və prosesi tək təşkil edir. Tək özünəməxsus keyfiyyət, zaman, məkan və digər xüsusiyyətləri ilə başqa, hətta oxşar əşya, hadisə və proseslərdən fərqlənən ayrıca götürüləni, təkəni səciyyələndirir. Hər bir əşya, hadisə və prosesdə eyni zamanda onu başqaları ilə yaxınlaşdıran, ümumiləşdirən “eyniləşdirən” bir sıra ümumi cəhətlər də vardır. Məhz bu keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə tək bir nəfər bir ailə, kollektiv, sinif, millət nəhayət, cəmiyyətlə qovuşur, ümumiyyətə çevrilir. Bu isə o deməkdir ki, tək hadisə ayrılıqda mövcud ola bilməz; bir adamın ölkədə, regionda, Yer kürəsində yaşayan milyonlarla insanlara çoxlu ümumi cəhətləri, əlaqələri oxşar taleləri vardır. Bütün insanların ümumi anatomik-fizioloji

quruluşu, psixik-şüurlu fəaliyyəti, sosial-ictimai əlaqələri vardır. Deməli, tək həm də ümumidir, tək ümumiyə doğru aparıcı çoxsaylı əlaqələrdə mövcuddur ümumi isə təkdir, təklərin oxşar cəhətlərinin məcmusundan ibarətdir; tək və ümumi arasında sintetik çevrilmə əlaqəsi mövcuddur. Ümumi odur ki, onun vasitəsilə çoxlu tək-tək, ayrı-ayrı əşya hadisələr və proseslər arasındakı oxşar, ümumi cəhətlər təmsil edilmiş olar. Deməli ümumi ayrıca götrülmüş xüsusi əşya, hadisə və prosesin başqaları ilə oxşar, ümumi cəhətlərinin birgə ifadəsi vasitəsi, məcmusudur; ümumi-təkin başqaları ilə eyni qrup, sinif və millətə mənsub olduğunu bildirən ümumi əlaqələr sisteminin ifadəsidir.

Gercəklikdə konkret real predmet təkdir; lakin mütləq tək predmet mövcud ola, yaşaya bilməz; o yalnız ümumilə, milyon tellərlə başqaları ilə əlaqə və vəhdətdə mövcuddur. Odur ki, konkret real predmet həm də ümumidir, başqaları ilə əlaqədə mövcuddur. Ümumi ilə tək arasında mühüm dialektik qarşılıqlı əlaqə vardır. Fikrimizi misalla izah edək: SSRİ-nin dağılması prosesi, xüsusilə sovet imperiyasının iqtisadi, siyasi, mənəvi sahələrdə həyata keçirdiyi inzibati-amirlik siyasəti nəticəsində bütün keçmiş sovet respublikalarını istiqlaliyyət, suverenlik uğrunda milli azadlıq hərəkatları bürüdü. Bu hərəkatlar açıq və gizli şəkildə davam edirdi, ümumi hal almışdır. Milli azadlıq hərəkatları ümumi cəhətlərə, “eyniyyət” məzmununa malik idi.

2. *Qanun və qanunauyğunluq* kateqoriyasından “Dialektik qanunlar və qanunauyğunluqlar”adlanan fəsildə bəhs olunduğuna görə, burada onların üzərində dayanmağa ehtiyac yoxdur.
3. *Mahiyyət və təzahür*- dialektikanın ən ümumi, universal kateqoriyalarından biridir. Mahiyyət-cisim, hadisə və prosesin müəyyənliyidir, mənlidir, onu başqa cisim, hadisə və proseslərdən fərqləndirən, onu məhz həmin cisim və hadisə edən başlıca keyfiyyətdir. Mahiyyət cisim, hadisə və prosesin daxili mənası, nisbi sabit cəhəti, özünəməxsusluğudur. Fəlsəfə üçün “mahiyyət” anlayışı hər hansı sistemi, substansiyanı başqalarından fərqləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Struktur əlaqələri ifadə edən kateqoriyalar

1.Məzmun və forma- struktur əlaqələri ifadə edən kateqoriyalardan biridir. Bu və ya digər cismi, hadisəni və prosesi təşkil edən bütün elementlərin, cəhətlərin, tərəflərin, qabiliyyət, əlaqə və münasibətlərin məcmusuna məzmun

deyilir. Forma isə məzmunun qurulması qaydaları, məzmunun təşkili sistemi və strukturunun ifadəsidir, onun tərkib hissələri arasında əlaqə vasitəsidir; həmin cisim, hadisə və prosesi təşkil edən hissələrin məcmusudur məzmunun ifadəsi və təzahürü vasitəsidir, onun mövcudluq üsulubur.

Forma məzmunun zahiri ifadəsi deyil, ona daxilən xasdır. Buna görə də formanı “zahirilik”, “görünüş” anlayışlarından fərqləndirmək lazımdır. Görünüş də məzmunla bağlıdır, lakin görünüş məzmununa daxilən xas deyil, forma isə məzmunun daxili strukturu, yerləşməsi qaydasıdır. Görünüşün dəyişməsi və hətta itirilməsi məzmununda o qədər də dəyişiklik əmələ gətirmir. Məsələn yazıçı İ. Şıxlının “Dəli Kür” romanının üz qabığındakı kənd mənzərəsi, at çay və.i. onun məzmunundan xəbər versə də, onun məzmununu tam ifadə etmir. Romanın üzərindəki təsvirin verilməməsi də onun məzmununa heç bir xələl gətirməzdi. Lakin romanın məzmun ardıcılığı, hadisələrin süjet xətti, kulminasiyası və s. olmazsa, yəni əlverişli forması olmazsa, onun məzmunundan da söhbət gedə bilməz.

“Məzmun” və “mahiyət” anlayışları da bir-birinə yaxın və ya oxşardır. Lakin aralarında mühüm fərqlərdə vardır. Məzmun predmet , hadisə və prosesi təşkil edən bütün ünsürlərin və təriflərin məcmusu olduğu halda, mahiyət onu daxili, nisbi, sabit, qanun mahiyyəti d

aşıyan başlıca cəhətinin ifadəsidir.

2. *His və tam (bütöv)*- pedmet və hadisələri (və onların ünsürlərini) və onlar arasındakı əlaqələri məcmu halda ifadə edən və ya predmetin daxili tərəfləri arasındakı əlaqə və qnuna uyğunluqları əks etdirən fəlsəfi kateqoriyadır. Məhz bu əlaqələr əsasında ayrı-ayrı predmet və hadisələri birləşib tamı əmələ gətirirlər, özləri də hissə kimi çıxış edirlər. Hissə və tamın əlaqəsinin nəzərə alınması gerçəkliyin dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hissə və tam kateqoriyası bütövlük prinsipinin ifadəsidir. Hissə elə predmet və hadisədir ki, onların məcmusu yeni, daha mürəkkəb predmet və hadisəni əmələ gətirir. Tam isə predmeti, hadisəni təşkil edən hissələrin tamamlanması, məcmusu nəticəsidir.

Hissə və tamın əlaqəsi, mahiyyəti haqqında ilk fikirlər antik fəlsəfədə Platon və Aristotel tərəfindən irəli sürülmüşdür. İdealist fəlsəfədə tama hissələrin sadəcə toplusu kimi baxmaq meyli güclü olmuş, onlara mənəvi fəaliyyətin məhsulu kimi yanaşmışlar. Şelinq, Hegel hissə və tam dünya ruhunun inkişafı nəticəsi kimi baxmışlar. Dialektik materializm predmet və

hadisələrin öyrənilməsində tamlıq prinsipini əsas tutmaqla, hissə və tamın qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınmasına xüsusi əhəmiyyət verir, onların real gerçəklikdə obyektiv mövcudluğunu qəbul edir, həm də qeyd edir ki, mürəkkəb quruluşlu orqanizimlərdə tama hissələrin sadəcə toplusu kimi baxmaq düzgün olmazdı. Təbii ki, elə yeni keyfiyyət və xassə ola bilər ki, müəyyən hissədə (elementdə) olmasın. Onda ki, burada əsas hissə ilə tam arasındakı integrativ əlaqələri tapmaq, onlara istinad etməkdir.

3. Struktur və element (ünsür) kateqoriyası- struktur əlaqələr sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kateqoriya bir sıra fəlsəfi ədəbiyyatda “Sistem, struktur və element” şəklində də qeyd olunur. Çünki bu kateqoriya ümumi sistemlik prinsipinə istinad edir və hər hansı strukturu və elementi müəyyən yarım sistem, sistem daxili və sistemlərarası əlaqələrdə götürür. Sistemsiz struktur və element ayrılıqda əlahiddə mövcud ola bilməz.

Sistemlilik prinsipi əsasən XIX əsrdə formalaşmışdır. Ona qədər elmi idrak mexanizmi və elementarizm mövqeyindən əsasən hissələrdən tama doğru getmiş, tam hissələrin məcmusu kimi yanaşılmışdır. Yalnız təbiətşünaslığın inkişafı əsasında İ. Kant qeyd edir ki, “elm aqrekat deyil, sistemdir”. XIX əsrdə bəşər cəmiyyəti və bioloji aləmin qanunauyğunluqlarını kəşf edilməsi əsasında sistemlik prinsipi qəbul edildi. Burada isə Ç. Darvin və K. Marksın kəşflərinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Məhz bu əsasda sistemlilik prinsipi və sistem yanaşma üsulu formalaşmışdır. Sistem-struktura və təşkilat quruluşuna malik olan müəyyən nizamla yerləşmiş, qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin, hissələrin ümumiliyidir.

Element (ünsür) müəyyən sistem daxilində hər hansı pərdə, hadisə və prosesin ayrılmaz daxili parçası, komponentidir.

Struktur isə- bu və ya digər tamın elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nisbi sabit üsulu, qanunudur.

Uzun zaman mütəfəkkirlər düşünmüşlər ki, hər hansı cisimi, hadisəni təhlil və təsdiq edərkən onu tərkib hissələrinə “kəpəciklərinə” ayırmaq lazımdır, “sadə” və “mürəkkəb” anlayışlar keçicidir, onlar müəyyən sistemdə öyrənilməlidir. Hazırda elmdə element (ünsür) anlayışı adı altında başqa obyektlərlə əlaqədə olan mürəkkəb kompleksə daxil olan hər hansı obyekt nəzərdə tutulur.

Determinlik əlaqələrini ifadə edən kateqoriyalar

Determinlik- fəlsəfənin ən qədim prinsipi və konsepsiyasıdır (latınca “determino”)- “ müəyyən edirəm” deməkdir.) Bu , maddi və mənəvi aləm hadisələrinin obyektiv qanunauyğunluğunun qarşılıqlı əlaqələnməsi, qarşılıqlı səbəblə bağlı olması və qarşılıqlı şərtlənməsi haqqında ən ümumi prinsipdir. Determinizm konsepsiyasının özəyini səbəbiyyət ideyası, bir hadisənin səbəb, başqasının nəticədən ibarət olması, onların bir-birinə qarşılıqlı keçməsi müddəası təşkil edir. Hələ antik fəlsəfədə determinliyin əsasında səbəb əlaqəsinin durduğunu , səbəbiyyətin zərurəti eyni olduğunu, təsadüfün isə səbəblə heç bir əlaqəsinin olmadığını və ya bütövlükdə təsadüfün heç olmadığını iddia edən baxışlar olmuşdur (Demokrit və sonrakı dövrdə isə Spinoza). Mexaniki determinizm isə hadisənin ancaq xarici səbəblə (şəraitlə) bağlı olduğunu qəbul etmişdir. Determinizm prinsipini inkar edən baxış isə fəlsəfədə indeterminizm adlanmışdır. İndeterminizm hadisənin inkişafının qanunauyğunluğunun və səbəblə şərtlənməsini inkar edir. Lakin gerçəklik indeterminizm baxışını təsdiqləmir. Determinlik əlaqələri özünün əsas istifadəsini səbəblə nəticənin qarşılıqlı münasibətində daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

1.Səbəb və nəticə. Gerçəklikdə cisim və hadisələr arasında obyektiv səbəb - nəticə əlaqəsi mövcuddur: səbəbi olmayan heç bir nəticə; nəticə ilə bağlı olmayan heç bir səbəb yoxdur. Onlar dialektik vəhdətdədir, biri digərinə çevrilə bilər. Müəyyən münasibətlər şəraitində nəticəyə çevrilə bilər və əksinə inkişaf üçün isə şərt aparıcı, mühüm başlıca səbəblərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Səbəb özündən sonra müəyyən bir predmet və hadisənin əmələ gəlməsinə imkan verən, müxtəlif predmet və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini yaradan amilləri ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır. Nəticə isə səbəbin təsiri ilə əmələ gələn hadisəni ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır. Səbəb həmişə nəticədən əvvəl gəlsə də, səbəb-nəticə müəyyənliyi üçün heç də həmişə belə zaman ardıcılığı tələb olunmur. Məsələn, ilin fəsilləri ardıcıl olaraq birini əvəz etsə də, heç də bir-birinin səbəbi deyildir.

Səbəb o hadisədir ki, o nəticədən əvvəl gəlsin və hökümən yeni bir hadisəni (nəticəni) doğursun. Məsələn, Yerə Günəş və öz oxu ətrafında fırlanması ilin fəsillərindən və gecə-gündüzdən əvvəl gəlir, ilin fəsillərini və gecə-gündüzü əmələ gətirir.

Səbəbi vəsilə ilə də qarışdırmaq düzgün olmazdı. Vəsilə (bəhanə də demək olar) hadisəni törədən səbəb deyil, onun baş verməsini sürətləndirən və ya ləngidən amildir. Deməli vəsilə səbəb deyil, səbəbin fəaliyyətinə təkan verən hadisədir. Məsələn, Ermənistan Azərbaycana qarşı özünün işğalçılıq ərazi iddialarını örtbasdır etmək üçün belə bir bəhanədən (vasilədən) istifadə etməyə çalışmışdır ki, guya Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu müdafiə edir. Əslində isə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin muxtariyyət hüququ təmin edilmişdir. Bir millətin öz müqəddəratını təmin etməsi üçün dövləti olmalıdır. Ermənilər isə Ermənistan Respublikasının simasında belə bir dövlətə malikdirlər. Bir millətin 2-3 dövlətinin olması iddiası isə həqiqətə uyğun deyildir, işğalçılıq, ərazi iddiası isə həqiqətə uyğun deyildir, işğalçılıq ərazi tutmaq məqsədlərini pərdələmək vasitələrindən başqa bir şey deyildir, ancaq bəhanədir.

Səbəbin fəaliyyəti üçün imkanların məcmusuna şərait deyildir. Şərait olmadan da səbəbin fəaliyyəti mümkün deyil, bunsuz heç bir nəticə əldə etmək olmaz.

Səbəbiyyət və ya hadisələrdəki determinlik əlaqəsi obyektivdir, universal səciyyə daşıyır. Bu, o deməkdir ki, səbəbiyyət insan zəkasının və ya hər hansı fəvqəltəbii qüvvənin fəaliyyəti təsirdə yaradıla bilməz. Lakin səbəbiyyətin obyektivliyini qəbul etməyən müəyyən baxışlar da vardır. Əgər indeterminizm, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, zərurəti və səbəbiyyəti tam inkar edirsə, dinitelooloji baxış səbəbiyyəti başqa mövqedən izah edir.

2. Zərurət və təsadüf . Müəyyən şərait olduqda daxili qanunauyğun əlaqələrin fəaliyyəti nəticəsində hökmən (mütləq) baş verən hadisəyə zərurət deyilir. Deməli, zərurət inkişaf edən cisim, hadisə və prosesin daxili qanunauyğun əlaqələrindən, mahiyyətindən əmələ gəlir. Zərurət obyektivdir, müəyyən sistem hadisələr çərçivəsində nisbi sabit və əbədidir. Təsadüf isə müəyyən şərait daxilində baş verməsi məcburi olmayan hadisədir, həmin şəraitdə baş verə bilər, baş verməyə də bilər. Təsadüf cisim və hadisənin daxili təbiətindən irəli gəlmir, sabit deyildir, müvəqqətidir. Həmin anda mövcud şəraitin deyil, başqa hadisələr sisteminin fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, ilin fəsillərinin bir-birini əvəz etməsi, gecədən sonra gündüzün gəlməsi obyektiv zərurətdir, lakin nə zaman, hansı əraziyə, meteorit və ya dolunun düşməsi isə təsadüfidir. Toxumun torpağa düşməsi ilə əlverişli şəraitdə (su, hava, Günəş şüalarının təsiri və.s) cücərməsi, gövdə bağlanması və dən verməsi zərurətdirsə, dolu vurub zədələməsi və ya məhv etməsi təsadüfüdür. Çünki həmin anda dolu məhz bu ərazidə düşə də bilərdi, düşməyə də.

Zərurətlə təsadüfin dialektik qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Təsadüf də səbəbsiz deyildir, onun da bu və ya başqa hadisələr sistemində əsaslı səbəbləri vardır. Eyni bir hadisə eyni zaman daxilində həm zəruri, həm də təsadüfi ola bilər. Çünki hadisə bir sistemdə zəruri, o biri sistem daxilində təsadüfi ola bilər. Dolunun bitkinin məhv etməsi təsadüfdürsə, dolunun məhz ərazidəki atmosfer şəraitində baş verməsi zərurətdir.

Fəlsəfə tarixində zərurətlə təsadüfün qarşılıqlı münasibətlərinə dair müxtəlif baxışlar da olmuşdur. Metafizik təfəkkür metodunun bəzi nümayəndələri yalnız zərurəti qəbul edir, həyatda baş verən hər şeyi zərurətlə bağlayır, təsadüfi tam inkar edirlər. Onlara görə hər şey zərurət üzündən baş verir, insanlar onların qarşısında acizdir, insan yalnız hadisələrin labüd, qarşısızalmaz gedişini fəaliyyətsiz surətdə gözləməlidir, onun “çalışıb-çapalaması əbədidir”.

3. *İmkan və gerçəklik.* Məlumdur ki, inkişaf üçün əsas şərt yeninin meydana çıxmasıdır. Yeni inkişafın irəliyə doğru qarşısızalmazlığını ifadə edən, hadisələrin zəruri və qanunauyğun əlaqələrindən yaranan, öz imkan, sərvət və vasitələri ilə indi meydana çıxan hadisə və prosesdir. Köhnə isə inkişafın tənəzzül meylini ifadə edən, tarixi rolunu oynamış, öz imkan, sərvət və vasitələrini sərf etmiş hadisə və prosesidir. İnkişaf prosesində yeni ilə köhnənin mübarizəsində yenilik daim özünə yol açır, meydana çıxır, çünki o hadisələr arasındakı obyektiv, qanunauyğun və zəruri əlaqələrdən doğur.

Lakin yenilik öz-özünə, kortəbii surətdə əmələ gəlmir, onun üçün şərait yaradılır, uğrunda mübarizə aparılır. Yeni üçün anca belə subyektiv və zəruri inkişafı şəraitində zəmin, ilkin əsaslar yaradılmalıdır. Həmin ilkin əsaslar, zəmin və amillər tədricən yetişir, inkişaf edir, obyektiv qanunların fəaliyyəti təsirində yeniliyin meydana çıxmasına səbəb olur. Yeninin meydana çıxmasına şərait yaradan həmin zəminə və ilkin əsasların məcmusuna imkan deyildir. Gerçəklik imkanın həyata keçməsi, fəaliyyət göstərməsidir.

İmkan obyektiv qanunauyğunluqların fəaliyyəti təsirindən zəruri olaraq meydana çıxır. Müəyyən obyektiv şərait mövcuddursa, yenilik üçün lazım olan imkan da meydana çıxır və gerçəkliyə çevrilir. Onun fəaliyyətini ləngitmək və ya sürətləndirmək olar, lakin obyektiv qanunauyğunluqlar əsaslandığı üçün qarşısını almaq olmaz. Məsələn, SSRİ-də 70 ildən yuxarı davam etmiş kommunist ictimai-siyasi üsul- idarəsi sovet imperiyası buradakı bütün millətlərin mənafeyini düzgün əlaqələndirib təmsil etdiyinə, ayrı-ayrı xalq və millətlərin hüquqlarını inzibati-amirlik metodları ilə tapmadığına görə, ayrı-ayrı millətlər öz müqəddəratını özləri həll etməyinə və.s. görə hökmən dağılmalı idi. Çünki bu müddətdə həmin dağılma prosesinin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi və i.a əsasları,

zəmini formalaşmışdı, o qarşısızalmaz obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Məhz buna görə də SSRİ-də 1985-ci ildən sonra başlanan yenidənqurma prosesi onun möhkəmlənməsi ilə deyil, dağılması ilə nəticələndi. Müstəqil, milli respublikaların, o cümlədən suveren Azərbaycan Respublikasının yaranması imkanı gerçəkliyə çevrildi.

Mütərəqqi və mürtəcə imkanlarda ola bilər. Dövrünü başa vurmuş qüvvə və amillərə istinad edən imkan mürtəcə, yeni, mütərəqqi qüvvə və amillərə əsaslanan imkan isə mütərəqqidir. Bəzən hələ yeniliyin hələ zəif olması, köhnəlikdən möhkəm yapışan qüvvələrin üstünlüyü və ciddi müqaviməti nəticəsində mürtəcə imkan fəallaşır, yeniliyin inkişafı ləngiyir, hətta müəyyən şəraitdə mürtəcə imkan əsasında köhnə ilə yeninin mübarizəsində köhnəlik qələbədə çala bilər. Lakin bu hal hadisələrin irəliyə doğru zəruri inkişaf meylinə, mütərəqqi qüvvələrin mənafeyini ifadə etmədiyinə görə müvəqqəti səciyyə daşıyır, gec-tez öz yerini yeniliyə verir.

İmkandan bəhs edərkən real və abstrakt(formal) imkanların və imkansızlığı da bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Real imkan-elə imkandır ki, müəyyən konkret şəraitdə onun həyata keçməsi üçün real, zəruri və obyektiv zəmin vardır. Yuxarıda qeyd olunan misalda keçmiş SSRİ-nin dağılması və müstəqil milli respublikaların əmələ gəlməsi məhz belə real imkanı ifadə edir.

Dialektikanın qanunları

Gerçəklikdəki predmet, hadisə və proseslərin mövcudluğu və inkişafı onların arasındakı mühüm əlaqə və münasibətlərlə şərtlənir. Predmet və hadisələrin bir-biri və daxili tərəfləri arasındakı ən mühüm qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı münasibətləri isə əsasən qanun və qanunauyğunluq anlayışları ifadə edir. Çünki bu anlayışların hər ikisi predmet və hadisələrin mövcudluğu və inkişafını şərtləndirən obyektiv, mühüm və başlıca əlaqələri əks etdirir. Bu mənada onlar yekcins, eynimənalı anlayışlar hesab olunur. Hadisələr arasındakı ümumi qarşılıqlı əlaqələr qanunauyğun səciyyə daşdığı üçün, qanun da həmin zəruri və daxili mahiyyəti əlaqələri ifadə etdiyi üçün hər iki anlayış «eyniləşir».

Lakin bunlar «qanun» və «qanunauyğunluq» anlayışları arasındakı müəyyən fərqləri tamamilə aradan qaldırmır. Əvvəlcə, qanunlar xüsusi

sistemlərdəki mühüm əlaqələri ifadə etdiyi halda, qanunauyğunluq daha geniş miqyaslıdır, ən ümumi mahiyyət kəsb edir; ikincisi, müəyyən bir qanunauyğunluq çoxlu qanunların fəaliyyəti təsirində həyata keçirilir, çoxsaylı qanunların məcmusundan yaranır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin təmin edilməsi qanunauyğunluğu çoxlu iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial, mənəvi və s. qanunların birgə, kompleks fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilə bilər. Bu sahələrdən yalnız birinin inkişaf qanunlarına əməl edilməsinə laqeyidlik göstərilməsi, respublikamızın ümumi müstəqil inkişafı qanunauyğunluğunun həyata keçirilməsinin ləngiməsinə və ya pozulmasına səbəb olardı; üçüncüsü, qanunlar daha çox konkret səciyyə daşdığı halda, qanunauyğunluq öz mücərrədliyi ilə fərqlənir. Bunlara əsasən qanunauyğunluq – fəaliyyətdə olan çoxlu qanunların məcmusu və zəruri istiqamətlənməsi kimi başa düşülməlidir. Deməli, qanunauyğunluğu vahid qanun kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Qanunauyğunluq qanuna nisbətən həm geniş anlayışdır, həm də bir çox əlaqə və münasibətləri məcmu halda ifadə edir. Başqa sözlə, qanunauyğunluq bir çox müxtəlif və ardıcılığını əks etdirdiyi halda, qanun konkret mühüm əlaqə və münasibəti əks etdirir.

Qanun – predmet və hadisənin mövcudluğu və inkişafını şərtləndirən obyektiv, ümumi, təkrarlanan, mahiyyətli, nisbi sabit, zəruri, daxili və ən mühüm əlaqə və münasibətləri əks etdirən fəlsəfi kateqoriyadır. Tərifdən də görüldüyü kimi, qanun heç də predmet və hadisələr arasındakı hər cür əlaqələri əks etdirmir. Qanun əlaqələrinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır: a) qanun predmet və hadisələrdə nisbi sabit və təkrarlanan əlaqə və münasibətdir, bir predmet və hadisə deyil, onların bir qrupuna deyil, müəyyən bir sistemə və ya sistemlərə xas olan əlaqə və münasibətdir. Məsələn, enerjinin itməməsi və çevrilməsi qanunu, maddənin növlərinin çevrilməsi qanunu və s. Bütün maddi cisimləri əhatə edir; b) qanun «təbiətdə ən ümumilik formasıdır» (F.Engels). O, tək bir əlaqə və münasibəti deyil, ümumini, ən ümumini ifadə edir; c) qanun, həmçinin, zəruri və mühüm əlaqə və münasibətdir, elə hadisədir ki, müəyyən şərait çərçivəsində onun fəaliyyəti hökmən baş verir, qarşısını almaz səciyyə daşıyır; ç) başlıcası isə, qanun obyektiv əlaqə və münasibətdir, onun fəaliyyəti insanın iradə və şüurundan asılı deyildir.

Qanunların müxtəlif cür təsnifləşdirilməsi mövcuddur. Fəaliyyət xarakterinə görə qanunların iki növü qeyd olunur: funksiya və inkişaf qanunları. Funksiya qanunları müəyyən zaman və məkan daxilində mövcud olan cisim və hadisələr sırasındakı mühüm və zəruri əlaqələri ifadə edən qanunlardır. Məsələn,

ümumdünya cazibə qanunu və s. inkişaf qanunları isə hadisələrin aşağı mərhələlərindən yüksəyə, sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını ifadə edən əlaqələri əks etdirən qanunlardır. Məsələn, cəmiyyətin bir ictimai-iqtisadi formasıyından digərinə doğru inkişafını şərtləndirən qanunlar və s.

Fəaliyyət miqyasına görə də qanunları qruplaşdırmaq olar. Bu cəhətdən qanunların üç növü məlumdur: ən ümumi, ümumi və xüsusi. Ən ümumi qanunlar – təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə fəaliyyət göstərən, gerçəkliyin bütün sahələrinə aid olan ən ümumi əlaqə və münasibətləri əks etdirən qanunlardır. F.Engels dialektik fəlsəfənin üç əsas qanununu («cəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi», «əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi» və «inkarı inkar») ən ümumi qanunlar adlandırmışdır. Ümumi qanunlar – obyektiv gerçəkliyin ancaq bir tərəfində, müəyyən sistem daxilində və sistemlərarası miqyasda fəaliyyət göstərən qanunlardır. Məsələn, ictimai qanunlar, siyasi qanunlar, mənəvi qanunlar və s. «Məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərin xarakter və səviyyəyə uyğunluğu qanunu» ümumi ictimai qanunların başlıca nümunəsidir. Xüsusi qanunlar isə gerçəkliyin ancaq müəyyən bir hissəsində, elmin bu və ya digər sahəsində fəaliyyət göstərən qanunlardır. Cisimlərin atom çəkisinə dair elementlərin dövrü sistemi qanunu, bazisin üstqurumu, nisbətənin müəyyənediciliyi, dəyər qanunu və s.

Qanun və qanunauyğunluğu fəaliyyət təsiri dairəsinə görə dinamik və statistik olmaqla da iki növə ayırmaq olar. Dinamik qanun və ya qanunauyğunluq – bütöv predmet, hadisə və proseslər məcmusunun hər bir ayrıca ünsürü üçün təsir qüvvəsinə malik olan əlaqə və münasibətlərin əks olunmasıdır. Statistik qanun və qanunauyğunluq isə bütöv hadisələr, bütöv sistem üçün təsir qüvvəsinə malik olan qanunları ifadə edir ki, bu qanun və qanunauyğunluqlar bütövün hər bir ayrıca ünsürü üçün təsir qüvvəsinə malik deyildir. Statistik qanunauyğunluqda bir çox hadisələr içərisində bir ümumi əlaqə, əlamət müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bu ümumi əlamət, qanunauyğunluq çoxsaylı hadisələr sistemində müxtəlif şəkildə təzahür edir, aşkara çıxarılır. Lakin bunu belə başa düşmək düzgün olmazdı ki, guya müəyyən hadisələr ancaq dinamik, bəziləri isə ancaq statistik qanunlar əsasında baş verir. Hər bir hadisə yüz cür vasitələrlə başqa hadisələrlə əlaqədar olduğu üçün, bu iki cür qanunlar da bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, qabdakı qazın molekulunun hərəkəti başqa molekularla statistik qanunauyğunluğa əsasən əlaqəlidir, lakin qabdakı başqa molekularla birlikdə həmin molekul da qabın məkandakı vəziyyətini müəyyən edən dinamik qanunauyğunluğa tabedir.

Kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə qarşılıqlı keçməsinin dialektikası

Kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə qarşılıqlı keçməsi gerçəkliyin ən ümumi, obyektiv qanunlarından biridir. Bu qanunun mahiyyətini və fəaliyyət mexanizmini başa düşmək üçün «keyfiyyət», «xassə», «kəmiyyət», «ölçü», «sıçrayış» və s. anlayışları bir-birindən fərqləndirmək və mənimsəmək lazımdır.

Məlumdur ki, gerçəklikdə çoxsaylı predmet və hadisələr vardır. Onlar nə qədər çox, bir-birinə bənzər və mürəkkəb olsalar da, əsasən biz onları qarışdırmır, bir-birindən fərqləndiririk. Ona görə ki, onların hamısının spesifik, ancaq özünəməxsus fərqləndirici xüsusiyyətləri, xassələri, keyfiyyətləri vardır, məsələn, metallardan dəmir, polad, mis, qızıl və s. metal kimi ümumi xassələrə malik olsalar da, onların hər birinin ayrılıqda özünəməxsus atom çəkisi, elektriki keçirmə qabiliyyəti, hava və rütubətə davamlılığı xassəsi, istilik keçirmə xüsusiyyətləri və s. vardır. Predmet və hadisələri bir-birindən fərqləndirmək imkanı verən əsas cəhət onların özünəməxsus xassələrinin, ən başlıcası isə keyfiyyətlərinin olmasıdır.

Keyfiyyət – predmet və hadisəyə daxilən xas olan, onu başqa predmet deyil, məhz həmin predmet edən, saysız-hesabsız başqa predmetlərdən fərqləndirən ən başlıca cəhətdir, bütün mühüm xassələrin, qabiliyyət və cəhətlərin məcmusudur. Keyfiyyət, necə deyirlər, predmetin müəyyənliyi, mənlidir. Keyfiyyətini itirdikdə cisim daha mövcud halını da itirmiş olur, başqa keyfiyyətə keçmiş, çevrilmiş olur. Bütün predmet və hadisələrin öz keyfiyyəti olmasaydı onda bir canlıyı cansızdan, insanı başqa canlılardan, təbiətdəki müxtəlif maddələri və cəmiyyət hadisələrini bir-birindən fərqləndirə, ayırd edə bilməzdik.

Məhz bu cəhətlərinə görə Hegel qeyd edirdi ki, keyfiyyət predmetin özüdür, onu təşkil edən cəhətdir, onsuz predmet özü mövcud olmazdı. Predmet öz keyfiyyəti ilə mövcuddur. Keyfiyyətini itirdikdə cismin yaşaması dayanır, daha köhnə halında mövcud ola bilmir.

Keyfiyyət xassələrdə təzahür edir, xassə predmet və hadisələrin başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərində meydana çıxır. Xassə – predmet və hadisənin ancaq konkret bir cəhətini, bir xüsusiyyətini ifadə edir. Məsələn, metalın

bərqliyi, ərimə temperaturu, elektrik keçirməsi, atom çəkisi və s. onun konkret xassələridir. Deməli, xassə predmet və hadisənin ancaq bir cəhətini, konkret bir xüsusiyyətini bildirdiyi halda, keyfiyyət predmetin bütövlüyünü ifadə edir. Cisim bu və ya digər xassəsini itirməklə köhnə keyfiyyətindən çıxmır, yenə də yaşayır, lakin keyfiyyətini itirməklə köhnə halını da itirir, başqa keyfiyyət kəsb edir. Lakin cismin bütün xassələrini itirməsi, onun elə keyfiyyətini itirməsi deməkdir. «Alma» əgər dadını, iyini, görünüşünü, fiziki xassələrini və s. itirirsə, o artıq alma deyil, lazımsız bir əşya, tullantıdır. Keyfiyyət və xassə obyektivdir, cisim və hadisələrə daxilən xasdır, atributiv səciyyə daşıyır.

Kəmiyyət də cisim və hadisələri fərqləndirən obyektiv dərəcədir. Kəmiyyət – predmet və əşyanın məkanda ölçüsünü, çəkisini, yerləşmə ardıcılığını, böyüklüyünü, həcmi, sürəkliyini, dəyişmə sürətini, inkişaf dərəcəsini, intensivliyini, ümumiyyətlə, miqdar müəyyənliyini ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır. Bir qayda olaraq, kəmiyyət rəqəmlə ifadə olunur, ölçü, çəki, həcm və s. bildirir.

Ölçü anlayışı ilə müəyyən zaman və interval daxilində cisim və hadisənin vəhdət halında götürülmüş öz kəmiyyət və keyfiyyətinin olduğunu ifadə edir. Deməli, hər bir cismin keyfiyyət və kəmiyyəti müəyyən ölçü daxilində mövcud olur. Bu mənada Hegelqeyd edirdi ki, ölçü cismin kəmiyyət-keyfiyyətidir. Ölçü – kəmiyyət xassələrinin elə mövcudolma intervalıdır ki, həmin çərçivə daxilində mütləq cismin keyfiyyəti də mövcud olur. Ölçü pozulduqda, onun «sərhədi keçildikdə», necə deyirlər, cisim köhnə halında qala bilmir, o başqa cismə çevrilir. Ölçü – kəmiyyətlə keyfiyyətin vəhdətidir, onun pozulması isə kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyətə keçilməsidir. Məsələn, civə – 39 dərəcədən aşağı temperaturda bərkiyir, +357 dərəcədən yuxarıda isə qaynayır, yeni keyfiyyət halına keçir. +100 dərəcə temperaturadək istilikdə su köhnə keyfiyyət halında qalır, bundan daha yüksək temperaturda ölçü pozulur, su buxara çevrilir, yeni keyfiyyət halına keçir. Məhz bu proses kəmiyyət dəyişikliklərindən ölçü daxilində yığılması, nəhayət, ölçünün pozulması və yeni keyfiyyətə keçilməsi kimi səciyyələnir.

Kəmiyyət və keyfiyyət eyni predmetə obyektiv vəhdətdə mövcuddur. Lakin onlar arasında əsaslı fərqlər də vardır. Əgər kəmiyyət dəyişiklikləri azalma və artmaya, kiçilmə və böyüməyə səbəb olur, müəyyən ölçü daxilində yeni keyfiyyət halı doğurmursa, cismin keyfiyyətcə dəyişməsi ölçünü pozur, yeni keyfiyyət halının əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bütöv inkişaf məhz kəmiyyət dəyişmələrinin müəyyən səviyyədə ölçünü pozması, yeni keyfiyyət

dəyişikliklərinin baş verməsi prosesidir, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin qarşılıqlı bir-birinə keçməsindən ibarətdir. Bu, inkişafın ən ümumi, obyektiv, dialektik qanunudur. Bu, ona görə ən ümumi qanundur ki, bütün real gerçəklikdə – təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkür prosesində fəaliyyət göstərir, inkişafı səciyyələndirir. Bu əsasda bərk cisim mayeyə, elementar hissəciklər bir-birinə, atom çəkisi dəyişməklə kimyəvi elementlər bir başqasına və s. çevrilirlər. Məhz bu mənada F.Engels qeyd edirdi ki, «kimyanı kəmiyyət tərkibinin dəyişməsi təsiri altında cisimlərin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi haqqında elm adlandırmaq olar».

Varlıq və təfəkkürün ziddiyyətliliyi. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi

Bu qanun ümumi hərəkət və inkişafın səbəblərini, mənbələrini, hərəkətverici qüvvələrini müəyyən edir, «inkişaf nə səbəbə baş verir?» sualına cavab verir. Bu nöqteyi-nəzərdən bir sıra materialist filosoflar «əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi»nə inkişafın mənbələrini müəyyən etdiyi üçün «dialektikanın nüvəsi, məğzi, özəyi» kimi baxırlar. Həmin filosoflara görə cisim və hadisələrin bir-biri və daxidi tərəfləri arasındakı ziddiyyətlər, onların mübarizəsi və həll edilməsi hərəkət və inkişafın mənbəyi, səbəbidir, bunsuz heç bir inkişaf baş verə bilməzdi. Bu mənada inkişaf «özünüinkişafdır», hərəkət «öz hərəkətdir», «əksliklərin vəhdəti və mübarizəsidir».

Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununun mahiyyətini, inkişaf prosesində rolunu və fəaliyyət mexanizmini dərinlən anlamaq üçün «eyniyyət», «fərqlilik», «ziddiyyət», «əkslik», «münaqişə» («konflikt») və s. anlayışların mahiyyətini bilmək, onları fərqləndirmək zəruridir. Bu anlayışları iki mənada səciyyələndirmək olar: a) «əkslik» gerçəklik hadisələrinə xas olan, onların inkişafını şərtləndirən ən ümumi müəyyənlikdir, digər anlayışlar («fərqlilik», «ziddiyyət», «münaqişə» və s.) isə əksliyin təzahür xüsusiyyətləridir; b) «əkslik» ziddiyyətlərin kəskinləşməsi dərəcəsi, mənafe fərqlərinin artıb tam qütbləşməsi və barışmazlığı forması və təzahürüdür. Bu mənada «əkslik» fərqliyin ziddiyyətə, ziddiyyətin inkişaf edib əksliyə və münaqişəyə çevrilməsi prosesinin ifadəsi, ziddiyyətin yüksək və kəskin dərəcəsidir.

Bütün predmet və hadisələrdə ümumiləşdirilən, eyniləşdirilən oxşar cəhətlər, həm də onu başqalarından ayıran fərqli cəhətlər, müxtəlifliklər vardır. Deməli, bir hadisədə onu həm ümumi hadisələrlə birləşdirən, «eyniləşdirən» eyniyyət cəhətləri, həm də onları ümumidən ayıran fərqlilik vardır. Eyniyyət – predmet, hadisə və proseslərlə başqa predmet, hadisə və proseslər və onların öz

daxili tərəfləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin məzmun və formaca, xassə və vasitəcə oxşar, ümumi eyniyyət təşkil edən cəhətlərinin ifadəsinə deyilir. Fərqlilik – predmet, hadisə və prosesin daxili tərəf və meyllərini bir-birindən və başqa xarici hadisələrdən ayıran, fərqləndirən cəhətlərin ifadəsinə deyilir. Eyniyyət və fərqlilik anlayışları nisbidir, müəyyən şərait dəyişdikdə bir-birinə keçə, çevrilə bilirlər. Ümumiyyətlə, təbiətdə və cəmiyyətdə mütləq və əbədi eyniyyət mövcud deyildir, bütün cəhətləri, xassələri ilə bir-birilə «eyniyyət» təşkil edən iki insan, iki bitki və s. tapmaq mümkün deyildir. Hadisələr arasındakı müxtəliflik, fərqlilik cəhətləri, meylləri isə mütləqdir, onlar inkişaf edərək ziddiyyətə gətirib çıxara bilirlər. Ziddiyyət – predmet, hadisə və proseslər və onların daxili tərəfləri arasındakı fərqliliyin dərinləşməsi, kəskinləşməsidir, mənafe uyğunsuzluğu və əksliyin ifadəsidir. Ziddiyyət əksliyə, əkslik də ziddiyyətə çevrilə bilər. Məsələn, kapitalizmin ilkin dövrlərində burjuaziya və fəhlə sinfi arasında mövcud olan ümumi cəhətlər tədricən fərqliliyə və ziddiyyətə çevrilmiş, onlar arasında mənafe əksliyi üzrə ziddiyyət isə əksliyə, əkslik münaqişəyə çevrilə bilər.

Predmet və hadisələr daxilən obyektiv ziddiyyətli təbiətə malikdir. Məhz belə ziddiyyətli mahiyyət hadisənin ümumi inkişafını şərtləndirir. Lakin fəlsəfə tarixində bu ümumi qanunauyğun müddəaya münasibət müxtəlif cür olmuşdur. Heç də bütün fəlsəfi cərəyanlar ziddiyyətin obyektivliyini və hadisələrə daxilən xas olduğunu qəbul etməmişlər. Hələ Aristotel qeyd edirdi ki, ola bilməz ki, bir hadisəyə həm «hə», həm də «yox» deyəsən. Müsbət və mənfi cəhətlər eyni hadisəyə daxilən əks ola bilməz, «hə – hədir, yox – yoxdur», başqa cür ola bilməz. Aristotel «Metafizika» əsərində qeyd edirdi ki, «əgər bir şeyi eyni zamanda təsdiq və inkar etməklə düz danışmaq mümkün olmazsa, eynilə o da mümkün deyildir ki, bir-birinə əks olan tərəflər birlikdə (müəyyən bir şeydə) verilmiş olsun». XVII-XVIII əsr metafizikləri də iddia edirdilər ki, cisim və hadisələrdə heç bir daxili ziddiyyətlər yoxdur, «onlar özləri-özlərinin eynidir».

Müasir praqmatizmin nümayəndəsi Sidney Huq qeyd edir ki, «Aristotel zamanından bəri məntiq nəzəriyyəsi belə hesab etmişdir ki, şeylər və hadisələr deyil, mühakimələr, iddialar, sübutlar ziddiyyətli ola bilər». Hələ vaxtilə ziddiyyətləri idealist mövqedən təhlil edən, onu ideyaların inkişaf mənbəyi sayan Hegel isə iddia edirdi ki, «ziddiyyətlər irəliyə hərəkət etdirir, inkişafı doğurur». Metafiziklərin bir çox müasir nümayəndələri isə predmet və hadisənin ziddiyyətli mahiyyətini qəbul etmir, ziddiyyətin real mövcudluğunu rədd edir, onun ancaq fikirlərdə, təfəkkürdə ola biləcəyini söyləyir.

Lakin əslində ziddiyyət obyektivdir, predmet və hadisənin başqa hadisələrlə və daxili tərəflərlə qarşılıqlı münasibətindən irəli gəlir: həyat və ölüm, maqnitin müsbət və mənfi qütbləri, canlı və cansız, müsbət və mənfi yük, təsir və əks təsir, maddələrin assimilyasiyası və dissimilyasiyası, siniflər mübarizəsi – məhz bu obyektiv ümumi qanunauyğunluğu ifadə edir. F.Engels qeyd edirdi ki, cisim ancaq daxili tərəfləri arasındakı qarşılıqlı münasibətdə mövcuddur. Bu münasibətlər bir-biri ilə fərqlənən, ziddiyyətə girən tərəflərin vəhdətini yaradır. Ziddiyyət də məhz belə tərəflər arasındakı münasibəti ifadə edir. Müxtəlif tərəfləri olmayan ziddiyyət yoxdur. Almanın yarısı yedikdən sonra onun bütöv qalmadığı kimi, «ziddiyyətin də müxtəlif tərəfləri olmadan o, mümkün deyildir». Ziddiyyətin tərəfləri bir-birini həm tələb edir, biri olmadan digəri yaşaya bilmir, həm də bir-birini rədd edir, aralarında mübarizə mövcud olur. Bu isə inkişaf üçün əbədi və obyektiv qanunauyğunluq olan «əksliklərin vəhdəti və mübarizəsini» doğurur. Bu, təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə fəaliyyət göstərən ən universal qanunauyğunluqdur.

İnkişafın inkarlı xarakteri. «İnkarı inkar»

İnkarı inkar – dialektikanın ən ümumi qanunudur, gerçəklikdəki inkişafın perspektivlərini, meyllərini və istiqamətlərini, forma və nəticələrini bildirir. İnkarı inkar – gerçəkliyin bütün sahələrində (təbiətdə, cəmiyyətdə və idrakda) fəaliyyət təsirinə malik olan, inkişafın qarşısını almazlıq və varisliyini vəhdət halında əks etdirən, köhnənin bir çox cəhətlərinin yenidən təkrarlandığını ifadə edən bir çox cəhətlərinin yenidən təkrarlandığını ifadə edən ümumi qanundur. İnkişaf prosesində inkar yeninin köhnəni əvəz etməsidir; ölüb getməkdə olanın yeni yaranmaqda olanla əvəz olunmasıdır, köhnəlik zəminində yaranan yeninin tədricən möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi və qələbəsidir, eyni zamanda köhnənin bir çox cəhətlərinin yenidən təkrarlanmasıdır. «İnkar» terminini fəlsəfəyə ilk dəfə Hegel gətirmiş, «inkarı inkarı» bir ümumi dialektik qanun şəklində də Hegel işlətməmişdir. Lakin obyektiv idealizm mövqelərində duran Hegel bu qanunun fəaliyyət mənbəyini və mahiyyətini də idealistcəsinə mənalandırmışdır. Hegelin dialektik sistemində inkişaf məntiqi ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi və aradan qaldırılmasından ibarətdir. Bu mənada inkişaf köhnə mərhələnin daxilən inkar edilməsidir, sonra isə həmin inkar edəyə yenə də bir müddət inkişafından sonra inkar olunur: inkarı inkar baş verir. Bu inkarlı inkişafda isə köhnə tama yox

olmur, sanki inkar olunan həm də bərpa olunur, yenidən təkrar edilir. Hegelin fikrincə, inkarın əsasında ideyanın, fikrin inkişafı və dəyişməsi durur, gerçəklikdəki inkarlılıq fikri inkarın əşya və hadisələrdə özünü göstərməsidir. Lakin bu qanunun məzmununa daxil olan bir sıra məsələlər – yeninin qarşısı-alınmazlığı, köhnənin inkar edilməsi, inkişafda varislik əlaqəsi, inkişafın düz xətt üzrə getməməsi və s. fəlsəfə tarixində Hegeldən çox əvvəllər də məlum idi.

İnkarlı inkişaf xüsusiyyəti gerçəklik hadisələrinə daxilən xasdır, o, hadisələrə kənardan gətirilə bilməz, obyektivdir, maddi hadisələrin inkişafının real momentidir. «Heç bir sahədə öz əvvəlki mövcudluq formalarını inkar etməyən inkişaf baş verə bilməz» (K.Marks). Təbiət, cəmiyyət və təfəkkür inkişafının verdiyi çoxsaylı və hətta sadə, adi məlumatlar belə inkarı inkarın ən ümumi qanun olduğunu aydın sübut edir. Neçə milyon illərlə davam edən Yer qabığının inkişafı və formalaşması bir neçə geoloji dövrlərdən keçmişdir. Əvvəlki mərhələ üzərində əmələ gələn hər bir yeni dövr köhnədən özünə zəmin götürərək onu əvəz etmiş, bu prosesin təkrarı üzrə inkarlı inkişaf baş vermişdir. Elmi məlumatlara görə, Yer üzərində insanın əmələ gəlməsindən indiyədək təqribən 55-ə yaxın nəsil bir-birinə əvəz etmiş, bəşəriyyətin inkişafı mümkün olmuşdur. Lakin hər nəsil köhnə nəslin yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərdən özünə faydalı olanları mənimsəmiş, ümumi varislik yaradaraq köhnəni inkar edə-edə inkişaf etmişdir. F.Engels «Anti Dürinq» əsərində arpa dəninin timsalından inkarı inkar belə izah etmişdir: «Əlverişli iqlim şəraitində, rütubət və Günəş şüaları altında torpağa düşmüş arpa dənisi cücərir, həmin cücərti üçün əlverişli nə varsa «götürülür», sonra əmələ gələn arpa gövdəni inkar edir, lakin toxum «yox olmur», onda düdərti üçün əlverişli nə varsa «götürülür», sonra əmələ gələn arpa gövdəni inkar edir, inkarı-inkar baş verir, inkişafa davam edir».

İnkarı inkar qanununu səciyyələndirən əsas anlayışlar bunlardır: inkar, varislik və inkişaf. Bu qanunun mahiyyətinin dərk edilməsi üçün «dialektik inkar» anlayışının məzmununa daha çox diqqət yetirməlidir. Bu isə o deməkdir ki, fəlsəfə tarixində inkarın anlaşılmasına münasibətdə başqa mövqelər də olmuşdur. İnkarın anlaşılmasında əsasən iki münasibət – dialektik və metafizik mövqe fərqləndirməlidir. Fəlsəfədə iki cür metod olan dialektika və metafizikanın «inkar» anlayışına münasibəti də fərqlidir. Təkamülçü və təftişçi cərəyanların inkar-inkarı tam rədd etməsinin əksinə olaraq, metafizik filosofların çoxu inkarı qəbul edirlər, lakin onların inkarın mənasını ancaq yox etmək, köhnənin mütləq məhv edilməsi kimi, tamamilə kənara atılması kimi şərh

edirlər. İnkara dialektik münasibət isə başqa cür yanaşır, inkara köhnə ilə yeni arasında «əlaqə momenti», köhnədə yeniyə lazım olan keyfiyyətlərin mənimsənilməsi kimi, inkişafda varislik əlaqəsi kimi baxır, «yox etmək», «məhv etmək» kimi «quru», «əbəs» inkarı rədd edir. Dialektikaya görə, köhnə inkar edilmədən yeninin meydana çıxması və yetkinləşməsi, deməli, bütövlükdə inkişaf prosesi mümkün deyildir. İnkişaf mərhələlərdə davam edir ki, hər bir mərhələ də özlüyündə üç yarım mərhələyə bölünür: obyektiv çıxış nöqtəsinin öz əksliklərinə çevrilməsi və ya inkar, həmin əksliklərin də öz əksliklərinə çevrilməsi. Dialektik inkar fasiləsizlikdə fasiləni, inkişafda varisliyi, yüksək mərhələdə ibtidainin təkrarını və i.a. ifadə edir. Məsələn, kapitalizmdə xüsusi mülkiyyət əvvəlki quldarlıq və feodalizmdəki kimi təkrar olunur, sanki geriye qayıdır, lakin bu tamam yeni keyfiyyətli xüsusi mülkiyyətdir, ancaq istehsal alət və vasitələri üzərindəki xüsusi mülkiyyətdir, insanlar, işçi qüvvəsi üzərində yox. Deməli, dialektikaya görə inkişaf düz xətlə deyil, «spiralabənzər» davam edir, burada ilkin ana qayıtma, köhnənin təkrarı vardır, lakin bu qayıdış və təkrarlar daha yeni əsaslarla, daha dolğun və zəngin baş verir. Yeni köhnəni tamamilə atmır, köhnədə mütərəqqi olanların hamısını mənimsəyir, yaşadır və inkişaf etdirir. Bununla da inkişafda varislik əlaqəsi yaranır, yeni köhnə zəmin üzərində yüksəlir, inkişaf edir. Bu qanunauyğun prosesi mədəniyyətin inkişafı tarixi tam aydınlığı ilə əks etdirir. Əgər varislik, köhnədən istifadə ənənələri olmasaydı, onda bəşəriyyətin yaratdığı mədəniyyət nümunələri – yazı, musiqi, heykəltaraşlıq nümunələri, elm, bədii ədəbiyyat və s. bir kənara atılmalı, rədd edilməli idi, hər gələn yeni nəsil üçün yeni mədəniyyət yaratmalı idi. Bu isə ən böyük çətinlik və həlledilməz problemlər törədə bilərdi.

VI Mövzu.

Yeni dövr fəlsəfəsində dinin, ehkamçılığın tənqidi.

İnsanın fəlsəfəsi

Adətən orta əsrlərdən sonra başlanan dövrü «Yeni dövr» adlandırırlar. XV əsrdən başlayaraq Avropanın sosial-iqtisadi və mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Kilsənin nüfuzunun getdikcə aşağı düşməsi və elmin rolunun artması onun mənəvi simasını yeni cizgilərlə zənginləşdirdi. Mədəniyyətdə dünyəvi elementlər dini elementləri sıxışdırmağa başlamışdı. Dövlət uzun müddət kilsənin əlində olan funksiyaları ələ keçirərək idarəçilik orqanı kimi elmə nəzarəti gücləndirmişdi.

Yeni dövr hər şeydən əvvəl, antik mədəniyyətin dirçəlişini təmin etdi. Təsadüfi deyildir ki, bu dövr yüksəliş dövrü adlanır. Elm texnikaya qovuşduqdan sonra tamamilə yeni bir dünyagörüşünü təsdiq etdi. Texnika özü ilə bir növ hər şeyə qadirlik abı-havası gətirdi. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq insan təbiətin hökmranlığı altından çıxmağa başlamışdı. XVII əsr fəlsəfəsi elmin avtoritetinə arxalanırdı və bu əsri inqilab əsri adlandırırdılar. Elmi inqilab istehsal proseslərini səmərələşdirir, əməyin istehsalda bölgüsünü müəyyənləşdirir, elmin inkişafını təmin edirdi.

Böyük ingilis filosofu F.Bekon (1561-1626) empirizm metodunun banisi hesab olunur. O, eyni zamanda müasir induktiv metodun və elmi fəaliyyət prosesinin məntiqi sistemləşdirilməsinin əsasını qoyandır. Onun «Yeni orqanon», «Ləyaqət və elmin inkişafı haqqında» əsərləri çox məşhur olmuşdur. «Ləyaqət və elmin inkişafı haqqında» əsəri bir sıra cəhətdən olduqca müasirdir. «Bilik qüvvətdir» - məşhur fikri ona məxsusdur. Həmin fikir bilyin praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu göstərirdi. Hər şeydən əvvəl Bekonun fəlsəfi praktiki əhəmiyyət daşımışdır. O, elmi biliklərin, kəşflərin köməyi ilə təbiət qüvvələrinə üstün gəlməkdə bəşəriyyətə yardımçı olmaq məqsədi güdür. Bekon dinə etiqad etsə də

onun fəlsəfəsi teologiyaya qarşı çıxırdı. Bekon belə hesab edirdi ki, əql çox şeyə qadirdir. Hətta onun köməyi ilə Allahın varlığını da sübut etmək olar. Fəlsəfə yalnız ağıldan asılı olmalıdır. Lakin insan əqli gücsüz olduğu yerdə etiqada da müraciət edə bilər. Beləliklə, Bekon «ikili həqiqət»: əqli həqiqəti və etiqat həqiqəti tərəfdarı olmuşdur. Bekon idrakın induktiv metodunu işləyib hazırlamışdır. O, «Elmlərin böyük bərpası» adlı ensiklopedik əsərində öz yeni, induktiv metodunu bu məqsədlərlə yaratdığını göstərirdi: ömrü uzatmaq, müəyyən dərəcədə cavanlaşdırmaq, insanın bədən quruluşunu və simasını dəyişdirmək, yeni növlər yaratmaq, havaya hakim olmaq və tufan yaratmaq məqsədlərinə çatmaq, qızıl hazırlamaq və s.

Adətən müasir fəlsəfənin banisi kimi Rene Dekartın adı çəkilir. Dekart fəlsəfi sistemi yenidən təşkil etməyə çalışmışdır. Onun iki əsəri – «Metod haqqında mülahizələr» və «Metafizik düşüncələr» əsərləri daha məşhur olmuşdur.

Rene Dekart karteziyan fəlsəfəsinin banisi hesab olunur. Görkəmli fransız dualist filosofu, riyaziyyatçısı və təbiətşünası özünün karteziyan metodunu əsaslandırmışdır. Dekart hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq ideyasını irədi sürmüşdür. Onun fikrincə, idrak yox, hisslər bizi aldada bilər. Dekart vahid elmi metod adlandırdığı universal riyaziyyat metodunun köməyi ilə elmlər sisteminin yaradılmasını mümkün hesab etmişdir. Dekarta görə, təbiətin dərk edilməsinin həqiqi idrakı metodu riyaziyyat ola bilər.

Karteziyan metafizikasının mərkəzi anlayışı substansiyadır. Həmin anlayış Dekartın dualist fəlsəfəsinin mahiyyətini başa düşməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl, Dekart Allahı və onun yaratdığı dünyanı fərqləndirirdi. Əslində, Dekarta görə, substansiya yalnız Allahın özüdü. Bu zaman o, yaradılmış dünyanı iki substansiyaya – mənəvi və maddi hissəyə bölürdü.

Dekarta görə, mənəvi substansiya təcrübədə əldə edilməyən, ona daxildən xas olan anadangəlmə ideyalara malikdir. Anadangəlmə ideyalara Dekart mükəmməl varlıq kimi Allah ideyasını, həmçinin riyazi və s. elmi ideyaları da aid edirdi.

Ümumiyyətlə, XVII əsrdə bu cür anadangəlmə ideyaların mənbəyi haqqında mübarizə çox geniş yayılmışdı. Maddi substansiya dedikdə təbiət nəzərdə tutulurdu. Onun əsas atributu ölçü hesab olunurdu. Dekarta görə, təbiətdə hər şey mexaniki qanunlara tabedir, bu da yalnız riyazi elm olan mexanikanın köməyi ilə tədqiq oluna bilər. Əslində dünyanın mexaniki mənzərəsi həmin dövrdən başlayaraq formalaşmışdır ki, bu da XIX əsrin başlanğıcına qədər təbiətşünaslığın və fəlsəfənin əsasını təşkil etmişdir.

Dekartın metafizikası substansiyaların (maddi və mənəvi) dualizmidir. Onlara iki elm – materialist fizika və idealist psixologiya əsaslanmışdır. Onların arasında həlqə Allah olmuşdur ki, O da təbiəti hərəkətə gətirmiş və onun qanunlarını, fəaliyyətini təmin etmişdir.

Dekart klassik mexanikanın əsasını qoyanlardan biridir. Dekartın dualizmi elmin və sxolastikanın dualizmidir.

Böyük Hollandiya mütəfəkkiri B.Spinoza Dekartın güclü təsirində olmasına baxmayaraq onun dualizmini qəbul etməmişdir. Milliyyətçə yəhudi olan Spinoza Hollandiya filosofu kimi tarixə düşmüşdür. Onun fəlsəfəsində Allah ideyası hökm sürsə də, ruhanilər onu ateizmdə təqsirləndirmişlər. O, təbiəti fəal, müstəqil qüvvə kimi təsvir edirdi, Teologiyanın «Allah» ideyası bütün varlığın yaradıcısı rolunu itirirdi. Buna görə də ruhanilər onu allahsızlıqda günahlandırırtdılar.

Spinoza «Dini-siyasi traktat», «Siyasi traktat», «Etika» əsərləri ilə məşhur olmuşdur.

Spinozanın fəlsəfəsinin əsas cəhəti aşağıdakılardır:

1. Onun fəlsəfəsində üç substansiya mövcuddur: «Allah, ruh və materiya». Substansiyanı allah, yaxud təbiət adlandıran Spinoza qeyd edirdi ki, Allah nə şəxsiyyətin, nə də təbiətin yaradıcısı deyildir. Spinozanın panteizmi XVIII və XIX əsr materialist konsepsiyalarının yaranmasının əsası olmuşdur.

2. «Azadlıq dərk edilmiş zərurətdir» - tezisinin məntiqi sübutu Spinozaya məxsusdur. Dünyada hər şey mütləq zərurət tərəfindən idarə olunur. Bütün

dünya prosesləri yalnız zərurət sayəsində baş verir. İnsan iradəsi heç nəyi dəyişdirməyə qadir deyildir. Spinoza qəbul etmirdi. Çünki insan yalnız dünya prosesini dərk edərək, öz həyatını ona uyğun qura bilər.

Spinozanın dünyagörüşü stoiklərin (onun Allaha, zərurətə və ölümə münasibəti baxımından) təliminə yaxın olmuşdur. O yazırdı ki, insanı heç nə ölümsüz edə bilməz, ona görə də yaxınlaşan ölümə görə narahat olmağa dəyməz. Ölüm qorxusundan əzab çəkmək qulçuluq (köləlik) növüdür. O deyirdi ki, azad insan ölüm haqqında o qədər də düşünmür.

Yeni dövr fəlsəfəsinin nümayəndələri Bekon, Hobbs, Spinoza insanı təbiət münasibətləri sisteminə daxil edərək, onu idrakın predmeti hesab edirdilər. Dekart isə insanın mahiyyətini onun ağıl və zəkasında görərək: «Mən düşünürəmsə – məsudam» deyirdi.

İnsanın abstrakt tərifini ilə kifayətlənməyib onu hərəkətə, fəaliyyətə və ictimai həyat mühitində nəzərdən keçirilməsi Yeni dövr mütəfəkkirlərinin ən böyük xidməti olmuşdur. Bununla belə insan varlığının bioloji stimullarla izah edilməsi, insanın mahiyyətinin yalnız duyğu qabiliyyəti ilə məhdudlaşdırılması nəticəsində Yeni dövr filosofları insan konsepsiyasının «insan bioloji varlıqdır» ideyasından qabağa getməmişdilər.

Alman filosofu Q.Leybnits anlamında dünya canlı kimi təsvir olunur, hər şeydə çoxsaylı canlı varlıqlar – monadolar da görünür. Monado (yəni substansiya) sadə, bölünməz bir şeydir. O, monadlara eşq, həvəs, maraq və qavrayış keyfiyyətlərini aid edərək onu insan ruhuna oxşar kimi başa düşürdü. Leybnitsin fikrincə, ətraf mühit çoxsaylı mikroorqanizmlərdən ibarətdir. Onun monadologiyası mikroskopun gələcək elmi kəşfinin bir növ özünəməxsus fəlsəfi ümumiləşdirilməsi hesab oluna bilər. Elmi kəşflər təbiətə yeni baxışlar tələb edirdi.

XVII əsr ingilis maarifçisi Con Lokkdan başlayaraq fəlsəfədə metafizikanın konsepsiyalarının tənqidi idrakın empirik nəzəriyyəsinə qarşı qoyulurdu. Con Lokkun əsəri «İnsan əqli haqqında təcrübə» adlanır.

İngiltərədə Lokkun ardıcılıarı Berkli və Yum, Fransada Volter və digər mütəfəkkilər olmuşdur.

İnsanın fəlsəfəsi

Fəlsəfə meydana gələndən bu günə qədər insan onun diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsan haqqında mövcud təsəvvürlər başlıca olaraq fərziyyələrə əsaslanır. İnsan haqqında müasir elmi təsəvvürlər 300-400 il bundan əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Bu isə bəşəriyyətin çoxəsrlik tarixində bir ana bərabərdir. İnsan haqqında ilk ideyalar fəlsəfə meydana gəlməmişdən əvvəl olmuşdur. Bu barədə bizə gəlib çatan miflər və ibtidai dini təsəvvürlər çoxlu məlumat verir. Antik dövr nümayəndələri insana kosmosun bir hissəsi, hardasa zamandan kənarda təbiətin «nizamı», «qaydası» kimi çıxış edən, özündə dünyanın ilk əsaslarını – suyu, odu, havanı, torpağı birləşdirən varlıq kimi baxırdılar. Yunan filosofu Platon insanın ruh və bədəndən ibarət olduğunu, Aristotel isə iki – ruh və bədəni bir reallığı təşkil edən kimi təsvir edirdi. Sokrat insan haqqında təlimi yaradan ilk filosof kimi göstərilirdi. Sokrat əsas diqqəti insanın daxili həyatına vermişdir. Aristotel insana təbii inkişafın məhsulu kimi baxmışdır. İnsanın heyvandan prinsipial fərqi odur ki, insan siyasi varlıqdır. Çünki təbiət adamlara dövlət ünsiyyətinə cəhdi aşılamişdır ki, bunun da sayəsində dövlət yaranmışdır. İnsanın ikinci fərqli cəhəti onun dilə, nitqə malik olmasıdır ki, bunun köməyi ilə də o, xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik anlayışlarını qavramaq və ifadə etmək imkanına malik olmuşdur. İnsanın və dövlətin mənşəyi və onların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunaraq, Aristotel belə hesab edirdi ki, insan bütün hallarda fərddən irəlidə durmalıdır.

İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatta əldə edilənlərin vəhdətindən ibarət canlı sistemdir. İnsan həm hadisələrin təbii əlaqəsinə qoşulur, həm də bioloji qanunauyğunluqlara tabedir. İnsan şüuru psixik və şəxsiyyət səviyyəsində spesifik qanunauyğunluqları olan sosial varlıqdır. İnsan fiziki, morfoloji orqanizm kimi kainatda materiyanın ən yüksək, mütəşəkkil formasıdır.

Deməli, insan bütövlükdə bioloji, sosial və psixik-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır. Bioloji cəhət insanın varlığı üçün ilkin şərt olan morfofizioloji , genetik , beyin-əsəb sistemi , elektrokimyəvi və s. kimi hadisə və prosesləri ifadə edir. Psixik-mənəvi cəhət insanın daxili mənəvi aləminin (şüur, iradə , əhvali-ruhiyyə , yaddaş , xarakter , temperament və s.) əks etdirir. İnsanda sosial aspekt onun başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini , sosial əlaqələrini , ictimai mühitdə kəsb etdiyi xassə və keyfiyyətlərini əhatə edir. Öz bioloji təbiəti tərəfindən hər bir fərd müəyyən genotipdən – valideynlərindən aldığı genlərdən asılıdır. Doğulan zamandan o, bu və ya digər bioloji irsi alır , o da genlərdə əks olunur. Bunlar , öz növbəsində , fərdin xarici , fiziki keyfiyyətlərinə (boyuna , rənginə , üzünün formasına , səsində və s.) və onun psixi keyfiyyətlərinə (emosiya , temperament , xarakterinin ayrı-ayrı cizgilərinə və s.) təsir edir. Bəzi alimlərin fikrincə , adamların qabiliyyəti də irsən keçir (bədi yaradıcılıqda, musiqidə, riyaziyyatda və s.) . İrsi vergi – insanın qabiliyyətinin ilkin şərtləridir. Ümumi şəkildə qabiliyyətlər üç amilin vəhdətindən ibarətdir . Bioloji (irsən verilən) , sosial (sosial mühit və tərbiyə) və psixik (insanın daxili «Mən»I , onun iradəsi və s.).

VII Mövzu.

XIX - XX əsrlər fəlsəfəsi . Şüurun ideal varlığı

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində rus fəlsəfəsi. Rus fəlsəfəsi XIX əsrin sonuna qədər bütöv kimi formalaşmışdır . Həmin dövrdə rus fəlsəfəsi müxtəlif fəlsəfi məktəblərdən və sistemlərdən ibarət olmuşdur . Onlardan ikisini xüsusi qeyd etmək olar : „ Totallıq (yaxud birlik) fəlsəfəsi “ və „ Fərdiyyətçilik fəlsəfəsi “ .

XIX əsr rus fəlsəfəsi fransız maarifçilik fəlsəfəsinin (Volter , Russo , Didro) həmçinin klassik alman fəlsəfəsinin (Kant , Şopenhayer , Hegel , Feyerbax) təsiri altında olmuşdur .

L . Tolstoy , B. Solovyov , N. Berdyayev XIX və XX əsrin başlanğıc dövründə rus fəlsəfəsinin klassikləri hesab olunurlar . Onların hər biri digərindən fərqlənən orijinal fəlsəfi təlim yaratmışdır .

L . Tolstoyun yaradıcılığı ruhun və qəlbin psixologiyası , dini mənəviyyat və özünü təkmilləşdirmə problemlərinə müraciətinə görə dünya mədəniyyətinə mühüm təsir göstərmişdir .

Həyatın mənası məsələsi L .Tolstoy üçün şəxsiyyətin mənəvi yüksəlişini müəyyən edən „ başlıca “ məsələ olmuşdur . Onun „ Tövbə “ , „ Allahın məkanı bizim daxilimizdədir “ və s. əsərləri bu qəbildəndir .

B . Solovyov XIX əsrdə geniş yayılmış rus dini fikrinin əsas ideyalarını öz fəlsəfəsində əks etdirə bilmişdir . Xristian allah – insan prosesinin nəzəriyyəsinə də o , yaratmışdır . Onun əsərləri - „ Müharibənin mənası “ , „ Rus ideyası “ , „ Müharibə , tərəqqi və ümumdünya tarixinin sonu haqqında üç söhbət “ və s.-dir.

N . Berdyayev demokratiya və sosializmin , indinin və gələcəyin təhlilini rus vətənpərvərliyi və xristian personalizmi mövqeyindən çıxış edərək vermişdir. Onun ən böyük əsərləri „ Yaradıcılığın mənası “ , „ Rusiyanın taleyi” , „ Qeyri – bərabərlik fəlsəfəsi “ , „ Özünü dərk etmə “ hesab olunur .

XIX əsrdə Azərbaycan filosofları .

XIX əsrin ikinci yarısında əgər Cənubi Azərbaycanda bir sıra dini ideoloji cərəyanlar (babilər və s .) canlanırdısa , Şimali Azərbaycanda maarifçilik yeni ideoloji cərəyan kimi yaranıb inkişaf edirdi . Maarifçilik xurafat və cəhalətlə mübarizədə misilsiz bir rol oynamışdır .

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm rolu olmuşdur . Bütün elmlər sahəsində yüksək biliyə malik olan A . Bakıxanov varlığın peripatetik və panteist fəlsəfədə araşdırılan ən ümumi prinsiplərini islam ehkamlarının şərti kimi təqdim etmişdir . O , „Əxlaqın islahı “ , „ Qanuni – Qüdsi “ , „Gülüstani – İrəm “ və digər əsərlərin müəllifidir . Klassik fəlsəfə və əxlaq təlimləri ilə yaxından tanış olan A. Bakıxanov özünün ontoloji mühakimələrini etik - əxlaqi fikirlərlə tamamlamışdır . Bu baxımdan onun „ Nəsihətlər “ kitabı misilsiz əhəmiyyətə malikdir .

XIX əsr Azərbaycan elminin ən böyük nümayəndələrindən biri Mirzə Kazım bəydir . Onun „ Müridizm və Şamil “ , „ Bab və babilər “ , „ Firdovsi əsərlərində fars mifologiyası “ əsərlərində maraqlı fikirlər çoxdur . M . Kazım bəyin ən iri əsərlərindən biri də „ Bab və babilər “ dir . Bu əsərində ədib İrandakı dini – siyasi hərəkatın mahiyyətini açmağa çalışmışdır .

M. F. Axundov Azərbaycan ictimai – siyasi , bədii – fəlsəfi fikrində mühüm yer tutan görkəmli alimdir . O, kainatın maddiliyini və yaradılmazlığını , maddinin və cismin məkan və zaman daxilində mövcudluğunu təsdiq edirdi . Onun „ Babilik əqidələri “ , „ Yek kəlmənin tənqidi “ və s . əsərləri fəlsəfi dünyagörüşün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir .

XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ictimai – siyasi , təbii – elmi və fəlsəfi fikrində özünəməxsus yeri olan şəxsiyyətlərdən biri Həsən bəy Zərdabi olmuşdur . H. Zərdabi maarifçi – materialist kimi dünyanın allah tərəfindən yaradılması və axirət haqqında dini təlimi qəbul etməmişdir . Təbiətin dialektik izahına üstünlük verən alim hərəkat , məkan , zaman və kainatın dərk edilməsi haqqında da maraqlı fikirlər söyləmişdir . Onun dünyagörüşündə təbii – elmi və materialist məzmun üstünlük təşkil etmişdir .

N . Nərimanov Azərbaycan fəlsəfi fikrində xüsusi xidmətləri olmuş şəxsiyyətdir . Maarifçi , inqilabçı – demokrat fikirli yazıçı olan N . Nərimanov əqidəsinə görə , xalqın azadlığını , sosial – siyasi və iqtisadi tərəqqisini arzu edən bir ziyalı idi .

O , dialektik materialist filosof kimi formalaşmışdır . N . Nərimanov dialektikanın qanunlarını düzgün başa düşmüşdür . Onun fikrincə , təbiətdə hər şey dəyişildiyi kimi , insanın şüuru , fikri , biliyi də dəyişir . Lakin bu dəyişmə xarici qüvvənin təsiri ilə deyil , öz obyektiv daxili qanunauyğunluğun nəticəsi kimi meydana çıxır .

M.Ə . Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcılarından biri , görkəmli ictimai – siyasi və dövlət xadimi , istedadlı ədib , alim , filosof olmuşdur . Onun „ Əsrimizin Səyavuşu “ , „ Azərbaycan cümhuriyyəti “ və s . əsərləri xalqımızın zəngin mənəvi , siyasi və fəlsəfi dünyasının öyrənilməsində qiymətli mənbələr sırasına daxildir . Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu olan M . Ə . Rəsulzadə özünün həyat və fəaliyyəti , istiqlal savaşına bağlılığı və milli dövlətçiliyimizə xidməti ilə XX əsrin tanınmış siyasətçiləri və dövlət adamları arasında müstəsna yer tutur .

XX əsr Azərbaycan filosofları .

XX əsrin Azərbaycan fəlsəfəsi əvvəlcə rus imperiyasının , sonra isə Sovet İttifaqının tərkibində inkişaf etmişdir . Bu dövr fəlsəfəsini müstəqil fəlsəfə kimi səciyyələndirmək qeyri – mümkündür . İki ilə yaxın hakimiyyətdə olan A. D. R. dövründə müstəqil düşünən alimlər , siyasi xadimlərin çoxunu represiyalar susdurdu . Bütün bunlara baxmayaraq bir sıra Azərbaycan filosofu Azərbaycan fəlsəfi fikrinə dair maraqlı fikirlər söyləmiş , qiymətli əsərlər yazmışdır .

Mehbalı Qasımov XX əsr Azərbaycan filosofları içərisində özünəməxsus yer tutur . „ Ömər Xəyyamın rübailərində materializm “ , „ M . F . Axundov və XIX əsr rus inqilabçı demokratik estetikası “ , „ XIX əsrdə Azərbaycan xalqının qabaqcıl fəlsəfəsi və ictimai – siyasi fikir tarixinin oçerkləri “ onun qələminin məhsuludur .

Əhməd – Kərədi Zəkuzadə filosof , şərqsünas , yazıçı , psixoloq , məntiqçi olmuşdur . „ Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri “ , „Psixologiya “ , „ İbn Sinanın psixologiyası “ , „ Əl – Nəzzamın fəlsəfəsi “ , „ Orta əsr ərəbdilli Azərbaycan məntiqinin tarixindən “ və s . əsərlərin müəllifidir .

Heydər Hüseynov çoxsaylı məqalələrin , kitabların müəllifidir . ,, XIX əsr Azərbaycanında ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən “ adlı əsərinə görə təqiblərə məruz qalmışdır və nəticədə intihar etməyə məcbur edilmişdir .

Ziyəddin Göyüşov etik fikir tarixinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur . ,, Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri “ , ,, Əxlaqi sərvətlər “ , ,, Həzz və izzət “ , ,, Fəzilət və Qəbahət “ , ,, Daxilə pəncər “ , ,, Sovet Azərbaycanında fəlsəfi fikir “ və s . əsərlərin müəllifidir .

Aslan Aslanov filosof , şair , tərcüməçi olmuşdur . Akademikin bir sıra şer kitabları ilə yanaşı , ,, İncəsənət və tərbiyə “ , ,, Estetika aləmində “ və s . əsərləri çapdan çıxmışdır . O, eyni zamanda Azərbaycanda nəşr olunan bir sıra estetika dərsliklərinin müəllifi idi . Çoxsaylı alimlərin yetişdirilməsində onun rolu böyükdür .

Bütün bu filosoflarla yanaşı , Sovet dövründə Azərbaycanda çoxlu filosof ordusu yetişmişdir . Onlardan F. Köçərli , Maqşud Cəlilov , Zümrüd Quluzadə , Ağayar Şükürov , Gülnaz Abdullazadə , Qabil Hüseynli , Vəli Həbiboglu , Niyazi Mehdi və başqalarını qeyd etmək olar .

XX əsr Avropa fəlsəfəsinin xarakteristikası .

XX əsr fəlsəfi fikrinin inkişafında başlıca fərqli cəhət çoxsaylı fəlsəfi məktəb və cərəyanların mövcudluğudur . Təbiətşünaslığın nailiyyətindən , ilk növbədə fizika , kimya və biologiyanın uğurlarından fəlsəfi konsepsiyaların yaradılmasında fəal surətdə istifadə olunur . Fəlsəfə varlıq haqqındakı mövcud olan təsəvvürləri daha da dərinləşdirərək , materiyanın mürəkkəb quruluşuna daxil olur , insanın mövcudluğunu daha aydın dərk etməyə çalışır .

Qeyd etmək lazımdır ki , XX əsr həyatın bütün sahələrində böhranlar əsridir . Müəyyən ictimai quruluşun əsaslarını dəyişdirən sosial çevrilişlər həyatın ayrılmaz əlamətinə çevrilir . Lokal müharibələr kütləvi xarakterli hadisələr olaraq bəşəriyyəti yeni bir ümumdünya yanğına sürükləyə biləcək bir amildir . Bu dövrdə yer kürəsində ekoloji təhlükə təsəvvüredilməz surətdə irəliləyir , elmi – texniki , inqilabi nailiyyətlər bəzən xeyirdən çox şəri doğuran mənbəyə çevrilir .

Ümumiyyətlə , XX əsr fəlsəfəsi müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf etmişdir . Buraya dini fəlsəfənin çoxsaylı formaları , həmçinin pozitivizmin ən yeni növləri də daxildir .

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində elmin rolunun artması fəlsəfədə də öz təsirini göstərmişdir . Hətta sayentizm (latınca : bilik , elm sözündəndir) istiqaməti də meydana gəlmişdi ki , burada da fəlsəfənin konkret elmə meyilli olan müəyyən tərəkür tipinə arxalanması irəli sürülmüşdü .

„ Həyat fəlsəfəsi .” (Şopenhayer və Nitşe)

Qərbdə XIX – XX əsrdə ən geniş yayılmış cərəyanlardan biri „ Həyat fəlsəfəsi “ dir . Bu fəlsəfi istiqamətdə mərkəzi problem insan problemi , onun mahiyyəti və mövcudluğudur . „ Həyat fəlsəfəsi “ nin banisi alman filosofu A . Şopenhayer hesab olunur . Əsas əsəri „ Dünya kor iradə və boş təsəvvürdür “ adlanır . Şopenhayer dünyanı kor iradə və qüvvə kimi öz fəlsəfəsində təsvir etmişdir . Şopenhayer məqsədsiz , kor fəaliyyət göstərən „ iradə “ nin dərkənilənliyini təsdiq etmişdir . „ İradə “ təsəvvürləri doğurmuşdur . Şopenhayerin dünyagörüşü subyektiv idealist mahiyyət daşıyır . Onun üçün subyektiv obyekt yoxdur . Filsofa görə , dünya bir tərəfdən , dərkənilən təsəvvürdür , digər tərəfdən isə dərkənilən dünyanın məhsuludur . Şopenhayerə görə dünya – təcəssümləmiş iradədir . Həyat – uzun yuxugörmədir .

A . Şopenhayerin fəlsəfəsinin təsiri altına düşən filosoflardan biri F. Nitşedir . Onun yaradıcılığında keçmişə , hər şeydən əvvəl , xristian mənəvi dəyərlərinə yenidən qiymət vermək ön planda durmuşdur . Nitşe dini mədəniyyətdə həqiqi insani dəyərləri təhrif etməkdə günahkar hesab etmişdir . Nitşenin fikrincə xristianlıq bəşəriyyətin nəslinin kəsilməsinə şərait yaradır , bu isə gizli məhvetmə instinktidir . Nitşe öz fəlsəfəsini „ həyatın müdafiə instinkti “ adlandırmışdır . Başqa sözlə , o, həmin fəlsəfəni antixristian fəlsəfəsi də adlandırırdı . Nitşenin həyat fəlsəfəsi həyatdan ayrı düşmüş rəsonalizmin tənqidinə , həmçinin mənəviyyətsizliyə , ikiüzlüyə , avamlığa qarşı çevrilmişdir .

Freydizm və yeni freydizm .

Fəlsəfi konsepsiya kimi psixoanalizin əsaslandırılması Ziqmund Freydin adı ilə bağlıdır . Avstriyalı həkim – psixiatr Z . Freyd psixoanalizm fəlsəfəsini

antropoloji prinsip səviyyəsinə qaldırdı . Freyde görə , şüurlu „ mən “ iki obyektiv qüvvənin - „ o “ ilə cəmiyyət qaydalarının mübarizəsi meydanına dönür . „ Kütlə psixologiyası və insan „ mən “ – inin analizi” əsərində isə Freyd sosial əlaqələrin təbiətindən söz açır .

Təhtəlşüur haqqında Freyd təlimi psixoanalizin elə müddəalarına əsaslanmışdır ki , burada psixoloji narahatlıqlar , zədələr , arzuların həyata keçməməsi və s .- nin insanı ömrü boyu izləməsi göstərilir . Bunlar özünü nevroz formasında təzahür etdirir .

Freyd etiraf edirdi ki , şüurun öyrənilməsi vacib şərtidir . Əslində şüur dünyada insanın oriyentasiya götürməsinə imkan verir , özünün „ Mən “ ini formalaşdırmağa şərait yaradır .

Təhtəlşüur , Freyde görə , şüurdan fərqlənir və öyrənilməlidir . Təhtəlşüur şüurla , beynin fəaliyyəti və s . ilə çoxsaylı keçidlərlə əlaqədardır . Təhtəlşüur özünü yuxugörmədə , hipnotik vəziyyətlərdə , davranışda təzahür etdirir . O , müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərə bilər . Yüksək səviyyə yaradıcılıq prosesləri ilə əlaqədar olduğundan burada intuisiya , təxəyyül böyük rol oynayır . Təhtəlşüur təlimi cinsi meyl , həyata meyl , ölümə meyl və s . terminlərlə tamamlanır və izah edilir .

K. Yunq Freydin təlimini inkişaf etdirən şagirdləri içərisində özünəməxsus yer tutur . K. Yunq təhtəlşüurun yaratdıqları struktur , obrazlar mədəniyyəti üçün ümumi oxşarlığını göstərmişdir . Yunq „ Psixoloji tiplər “ əsərini yazmışdır . O , psixoloji tipləri iki yerə bölür : bunlar introversiya tipi və ekstraversiya tipləridir . Fərddə müxtəlif funksiyalar : 1) təfəkkür ; 2) emosiya ; 3) hiss ; 4) intuisiya hökm sürür . Hər bir funksiyaya adamların müvafiq psixoloji tipi uyğun gəlir . 1) təfəkkür tipi ; 2) emosional tip ; 3)hissedicilik tipi ; 4) intuitiv tip .

Psixoloji tiplər ümumi psixik proseslərlə şərtlənir ki , bunu da K . Yunq „ kollektiv təhtəlşüur “ adlandırmışdır . Yunqun psixoloji konsepsiyasında müxtəlif sistemlər birləşir . Yunqa görə , insanın daxilində 4 insan yaşayır : „ Mən “ , „ Maska “ , „ Kölgə “ və nəhayət „ Ruhun obrazı “ . „ Mən “ – fərdin inkişafıyla bağlı son məqsəddir . „ Maska “ – şəxsin sosial dərisidir . „ Mən “ üçün qalxan rolunu oynayan „ Maska “, eyni zamanda son nəticədə onu simasızlaşdırırsa bilər . „ Kölgə “ „Mən “ in tutqun və aşağı oxşarıdır . Yunq analitik psixologiyanın banisidir . O , təfəkkürün inkişaf tarixini əks etdirməyə çalışmışdır .

Freydizmi yeni dövrdə yeni Freydizm kimi təbliğ edən alman – amerikan filosofu , sosioloqu Erix Fromm olmuşdur . Frommun diqqət mərkəzində fərdin subyektiv – şəxsi fəaliyyəti kimi yox , ontoloji fakt kimi götürülmüş insanın mövcudluğunun ziddiyyətləri durur . Fromma görə , insan düşünən varlıq kimi bir tərəfdən azadlığa və müstəqilliyə can atan , digər tərəfdən , azadlığından öz təhlükəsizliyi naminə əl çəkməyə razı olan bir canlıdır .

Neopozitivizm

XIX əsrdə ən geniş yayılmış cərəyanlardan biri də pozitivizm olmuşdur . Həmin cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə , əsas məsələ elmin qarşılıqlı münasibəti məsələsidir . Pozitivizm öz inkişafında iki mərhələ keçmişdir . Birinci mərhələ öz banisi fransız filosofu O . Kontun fəlsəfi məktəbi ilə əlaqədar olmaqla XIX əsrin 30-40-cı illərini əhatə edir . Kontun məqsədi əhatəli şəkildə elmlərin təsnifatını yaratmaq olmuşdur .

Neopozitivistlərə görə , fəlsəfənin əsas məsələsi elm dilinin məntiqi təhlilindən ibarətdir . Bu təhlilin vasitəsi kimi onlar riyazi məntiq və aksiomatik metoddan istifadə etməyi təklif edirlər . Elmə münasibətdə fəlsəfə bu və ya digər konkret elmi nəzəriyyələri təhlil etmək deyil , nəzəriyyə dilinin məntiqi təhlilini yerinə yetirməlidir .

Məntiqi neopozitivizmin əsasları Vyana dərnəyində XX əsrin 30-cu illərində işlənib hazırlanmışdır . Bu dərnəyə tanınmış alim və filosoflar M . Şlik , K . Qedel, A . D . Ayer , K . Karnap və başqaları daxil idi .

Linqvistik təhlil fəlsəfəsinin formalaşmasına Ludviq Vitgenşteynin yaradıcılığı mühüm təsir göstərmişdir . Bu böyük məntiqçi və filosof bir sıra problemlərə toxunsa da , ən çox nitqin məntiqi məsələləri ilə məşğul olmuşdur . Linqvistik fəlsəfəsinin məqsədi kəşf deyil , aydınlaşdırma , həqiqət deyil , əhəmiyyətdir .

Neopozitivizm idrak prosesində yaranan bir çox çətinlikləri aşkara çıxartdı və müəyyən tarixi mərhələlərdə onların həll edilməsinə kömək etdi . Lakin elm daim inkişafdadır və yeni- yeni metodoloji problemlər doğurmağa qadirdir .

Elm fəlsəfəsi .

Təbiətşünaslıq elmləri , fizika və riyaziyyat elmləri nəticələrinin başa düşülməsinə tələbat , həmin elmlərin strukturunun və onların metodologiyasının izah edilməsi zərurəti fəlsəfənin müstəqil hissələrini təşkil edən çoxsaylı fəlsəfi konsepsiyaların yaranmasına gətirib çıxartdı . Buraya „ riyaziyyatın fəlsəfəsi “ , „ fizikanın fəlsəfəsi “ , „ biologiyanın fəlsəfəsi “ və s . daxil olmuşdur . Elmin fəlsəfəsinin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri neopozitivist elm konsepsiyasının tənqidi təhlilinə olan zərurətlə əlaqədardır .

Dünyanın məhşur təbiətşünaslarından olan H . Bor , M . Plank , B . Geyzenberq və başqaları fəlsəfəyə xüsusi diqqət yetirmişlər . Elm fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri , ingilis filosofu Karl Popper hələ vaxtı ilə Vyana dərnişininin fəal iştirakçısı olmuşdur . Məntiqi pozitivizmin nümayəndəsi olan K. Popper eyni zamanda həmin fəlsəfənin bir sıra müddəalarına tənqidi münasibət bəsləmişdir . Bu tənqiddə başlıca cəhət pozitivizmin naturalizmə və apriorizmə böyük yer verməsi ilə əlaqədardır .

Elm fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndəsi Amerika filosofu T . Kun hesab olunur . Onun „ Elmi inqilabların strukturası “ əsəri çox məhşurdur . Burada o , elm problemlərinin təhlilinə mühüm yer vermiş , elmin inkişafının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırıb təhlil etməyə çalışmışdır .

Fəlsəfənin inkişafında elm fəlsəfəsinin mühüm rolu vardır . Hazırda elm fəlsəfəsi daha da inkişaf etdirilir . Kompüterləşmə və informasiya vasitələrinin çoxalması elm fəlsəfəsinin imkanlarını artırmaqdadır .

Fəlsəfi antropologiya

XX əsrin I yarısında Qərb fəlsəfəsi diqqətini insana doğru çevirdi . Fəlsəfi antropologiya üçün başlıca vəzifə insan idrakının , fəaliyyətinin və etiqadının predmetinə yeni formada yanaşmaqdır . Fəlsəfi antropologiyanın əsas zəmini E. Qusserlinin fenomenoloji fəlsəfəsi və eksiztensializmlə qoyulmuşdur .

Fəlsəfi antropologiya tərəfindən tədqiq olunan konsepsiyalar şərti olaraq iki qrupa bölünür . Bunlar : subyektiv – antropoloji və obyektiv – ontoloji qruplardır .

Öz fikirləri , müddəaları , prinsiplərinə görə fəlsəfi antropologiya cərəyanının nümayəndələri fizikalistlərə , sosiobioloqlara və strukturalistlərə bölünür . Birincilərin baxışlarının əsasını dünyanın fiziki mənzərəsi , fiziki inkişaf qanunlarının dərk edilməsinə oriyentasiya təşkil edir . (U . Kuayn , C . C . Smart , C . Armstronq) . Sosiobioloqlar insanın davranışı haqqında təsəvvürləri bioloji qanunlarla əlaqələndirirlər . (K . Lorens , Uilson , P . Qrivers , P . Aleksander) . Strukturalistlərin fikrincə həqiqi mənada tarix yoxdur . İctimai həyat və insanın özü müvafiq bütövlüyün ancaq konkret ifadəsidir . Ona görə də insan azadlığı yoxdur . Bu azadlıq rol və funksiyalarla əvəz olunmuşdur . (K . Levi – Stross , M . Fuk , J . Derrida) . 70 – ci illərdə fəlsəfə antropologiyası problematikasının dəyişilməsi müşahidə edilir . Bu dövrdə insan təbiətinin təbii – elmi təhlilinin dairəsinə ruh və mədəniyyət haqqında elmlər də cəlb edilir . Daha doğrusu , „ yeni antropologiya “ haqqında söhbət başlanır . Bu dalğanın nümayəndələri M . Şeler və Q . Plesner idi . M . Şeler „ İnsanın kosmosda vəziyyəti “ əsərində fəlsəfi antropologiyayı insanın mahiyyəti haqqında əsas elm kimi təqdim edir . Q . Plesnerin „ Üzviliyin pillələri və insan “ adlı böyük əsərində insanın mahiyyətinin bəzi aspektləri heyvanlar və bitkilər aləminə münasibət baxımından araşdırılmışdır .

Fəlsəfi antropoloji tədqiqatların sonrakı inkişafı din və mədəniyyət sahəsindəki tədqiqatlarla zənginləşdirilməsi nəticəsində „ mədəni antropologiya “ xətti də inkişaf etməyə başlamışdır .

Fəlsəfi – dini antropologiya isə (Q . E . Xenqstenberq , F . Xammer) insana etiqada əsaslanan , öz həyatını allahla münasibətdən asılı olaraq təşkil edən varlıq kimi yanaşır .

Ekzistensializm .

Ekzistensializmin banisi , XIX əsrin I yarısında yaşamış danimarkalı mistik filosof S. Kyerkeqonun təlimindən istifadə edən alman filosofu Haydeggerdir .

Ekzistensialistlərin irəli sürdükləri ən ümumi problem – həyatın mənası , insanın dünyada yeri və onun özünə həyat yolu seçməsi məsələsindən ibarətdir . (latınca : eksiztensiya sözü „ mövcudluq “ deməkdir) .

İnsanın mövcud olması faktının insan üçün ən mühüm olduğu irəli sürülür . Şerti olaraq eksiztensialistləri dini və ateist eksiztensialistlərə bölürlər .

Eksiztensializmin həm müsbət , həm də mənfi cəhətləri vardır . Onların fikrincə , mövcudluq insanın özüdür , onun dünyaya gəlişidir . O, nə xeyirxah , nə də bədxahdır . O , xeyirxah və ya bədxah ictimai münasibətlər prosesində olur . İnsan özlüyündə həqiqətdir . İnsanın mahiyyəti ictimai münasibətlərin məcmusudur . Eksiztensialistlər K . Marksı özgüləşmə probleminə görə özlərinin sələflərindən biri hesab etmişlər . Özgələşmə problemi eksiztensialistlərdə də mərkəzi problem olmuşdur . Onlardakı özgələşmə insan həyatının cəmiyyətdə əsas xarakteristikası idi .

Personalizm

Personalizm müasir fəlsəfədə teistik istiqamətdir . Bu fəlsəfədə ilkin yaradıcı reallıq və ali mənəvi sərvət hesab olunur . Şəxsiyyətin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dünya Ali şəxsiyyət – Allahın yaradıcılıq fəallığının təzahürüdür .

Personalizmin formalaşması XIX əsrin sonunda Rusiya və ABŞ – da başlamışdır . Personalist fəlsəfənin əsas prinsipləri H. A. Berdyayev və L. Şestov tərəfindən formulə edilmişdir . Sonralar isə həmin ideyalar H. Losskinin , C. Bulqakovun , A. Belinin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır . Personalizmin Fransada yayılması həmin cərəyanın inkişafında xüsusi mərhələni təşkil edir . Onun ən böyük nümayəndəsi Emmanuel Munnyedir .

İdrak sahəsində personalizm ənənəvi fəlsəfənin idrak subyektinin – insanın konkret təzahürləri ilə tam şəkildə antropoloji ümumiliyi ilə əvəz olunması zərurətindən çıxış etmişdir . Eləcə də subyektin fəal rolu qeyd olunur . Şəxsiyyət öz təcrübəsi ilə yeganə reallığı təşkil edir . Lakin şəxsiyyətin mənbəyi özündə deyil , allahdadır .

XX əsrin I yarısında personalizm yeni prinsiplərlə inkişafa qədəm qoymuşdur . Fransız personalizminin banisi E. Munnye marksizmin və ekzistensializmin təsirini qeyd etmişdir . Qarşısına bitkin fəlsəfi təlim yaratmaq məqsədi qoymayan E. Munnye şəxsi mövcudluğun probleminin işlənməsinin üsullarını axtarmağa cəhd etmişdir . Bir sözlə başqa XX əsr fəlsəfi cərəyanları kimi , şəxsiyyət problemi personalizmin əsas tədqiqat problemi olmuşdur .

Praqmatizm.

XX əsrin ən geniş yayılmış fəlsəfi cərəyanlarından biri praqmatizmdir . Bu cərəyan ABŞ – da yaranmışdır . Yunanca praqma sözündən olub , mənası iş , əməl deməkdir . Bu cərəyanın banisi Amerikanın görkəmli məntiqçisi Çarlz Pirsdir . Onun ən məşhur əsərlərindən biri ,, Praqmatizm nədir ? “ əsəridir .

Praqmatizm daim işdən , əməldən danışır , ideyaların və nəzəriyyələrin əməli surətdə yoxlanılması lüzumunu göstərir . C. Pirs mürəkkəb və ziddiyyətli bir fəlsəfi sistem yaradaraq , burada bəzi elmi təsəvvürləri dinin mənafeyi ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır .

Uilyam Ceyms bilik əvəzinə qeyri – şüur irrasional etiqada sahib olmağı , hər şeydən əvvəl , məntiqi təfəkkürü rədd edən dini etiqad sahibi olmağı təklif edir .

Praqmatistlərə görə , təfəkkür insana bilik vermir , ona yalnız çətin vəziyyətdən çıxmaq və müvəffəqiyyət qazanmaq bacarığını öyrədir . Əgər ideya və ya nəzəriyyə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verirsə , yaxşıdır , yəni düzgündür ; əgər buna imkan vermirsə , pisdır , yəni səhvdir .

Praqmatizm dinin müddəalarını çox faydalı , buna görə də düzgün hesab edir . Praqmatistlər fayda prinsipini yalnız idraka deyil , həmçinin mənəvi və əməli fəaliyyətin bütün formalarına şamil edirlər .

Neotomizm .

Neotomizm Akvinalı Fomanın ideyalarını inkişaf etdirən dini – fəlsəfi təlimdir . Neotomizm XX əsrdə daha sürətlə yayılmış böyük və nüfuzlu cərəyandır . Onun tərəfdarları qeyd edirlər ki , ,, yalnız din nicat verə bilər “. Neotomistlər təliminin ən ümdə əsası bundan ibarətdir ki , allah aləmin xalığı və külli – ixtiyar sahibidir . Neotomistlərin fikrincə , həqiqəti dərk etməyin üç forması vardır : elm , fəlsəfə və din . Bu formaların ən aşağısı elmdir . Onlara görə elmin verdiyi bilik mötəbər deyildir . Elmdən fərqli olaraq fəlsəfə aləmin mövcudluğunun səbəbini mənəvi başlanğıc , aləmi yaradan Allahla bağlayır . Neotomistlərin təliminə görə , ali həqiqət yalnız dini iman yolu ilə dərk edilir .

Neotomistlərin ən görkəmli nümayəndələri J. Mariten , E. Jilson , Q.Better, Y.Boxenski hesab olunur . Ümumiyyətlə , neotomizm təlimi müxtəlif fənnlər sisteminə əsaslanır . Onlardan metafizika , naturfəlsəfə , etika , estetika , sosiologiya və s. – ni göstərmək olar .

Sovet fəlsəfəsi .

XX əsrin Sovet dövrü fəlsəfəsini üç mərhələyə bölmək lazımdır .

I mərhələni şərti olaraq 1922 – 1930 – cu illərlə əlaqələndirmək mümkündür . Bu dövr diskussiya və mübahisələr dövrü hesab edilir . Bu dövr mübahisəsinə V. İ. Leninin 1922 – ci ildə çapdan çıxan „ Mübariz materializmin əhəmiyyəti haqqında “ əsəri daha çox səbəb olmuşdur . Bu əsərdə əsas ideya mübariz materializm anlayışında ifadə edilmiş fəlsəfənin marksist partiyalılığı ideyasıdır . Bu , kütlələr içərisində dialektik materialist dünyagörüşünü , xüsusilə ateizm təbliğatını gücləndirməkdən ibarətdir . Bir sözlə , 20 – 30 cu illər fəlsəfəsi qızgın diskussiyalar dövrüdür .

Bu dövrdə İ. Stalin , A. Boqdanov ,M. Baxtin ,A. Losev , Q. Şpet , L. Vıqotski , V. Vernadski , S. Rubinşteyn , A. Leontyevin və digər nümayəndələrin fəaliyyəti olmuşdur .

II mərhələ 1930 – 1953-cü illəri əhatə edir . Bu dövrdə Moskvada , Leninqradda , universitetlərdə fəlsəfə fakültələri yaranır . 1947-ci ildən „ Fəlsəfə məsələləri “ jurnalı çap olunmağa başlayır . Bütün bunlara baxmayaraq bu dövr nəzəri tənəzzül dövrü , bu və ya digər müəllifə qarşı çıxmağa məcbur olmaq dövrüdür .

III mərhələ Stalinin ölümündən başlayaraq SSRİ – nin dağıdılmasına qədər davam etmişdir . 60 – cı illərdən başlayaraq fəlsəfi fikirdə böyük bir canlanma hiss olundu . 1956 – cı ildən fəlsəfəni müstəqil predmet kimi nəinki humanitar ali məktəblərdə , həmçinin digər universitetlərdə də keçməyə başladılar . Bu dövr filosoflarından M. Rozental , E. İlyenkov , L. Mankovski , N. Lapin , B. Kedrov və başqalarının adlarını çəkmək olar .

Eyni zamanda bu dövrdə dialektik məntiq məktəbi J.Abdildin , Z. Orucov , V. Bosenko , elmlərin metodologiyası sahəsində A. Spirkin , V.Tuqarinov , P. Kopnin , M. Kaqan və başqa filosoflar fəlsəfəni inkişaf etdirmişlər .

Şüurun ideal varlığı

Fəlsəfə tarixinin öyrənilməsi bir daha sübut edir ki, şüur problemi ən çətin və ən müəmmalıdır. İnsanın gözləri qarşısında dünya durur , çoxsaylı predmetlər , onların xassələri, hadisələr və proseslər bu qəbildəndir. Adamlar dünyanın sirlərini öyrənməklə , gözəlliklə , bəzən də eybəcərliklə rastlaşdıqda öz həyəcanlarının səbəblərini izah etmək , öz-fikirlərinin mənbəyini axtarmaq və s. ilə məşğul olmağa çalışırlar. Lakin bütün bunlar əhval- ruhiyyə, hiss və fikirlər şüur adlanan nə varsa onun vastəsilə bizə gəlib çatır.

Şüur dünyanın mənimsənilməsində insanın yol yoldaşdır. Şüur aləminə daxil olmaqdan ötrü sadəcə olaraq fikirləşmək ,həyəcan keçirmək, hiss etmək , qavramaq kifayət deyildir, bunun üçün bir növ əlavə aktlar da zəruridir.

Şüur- yalnız insana xas olan xüsusi vəziyyətdir ki, onunla dünya və eyni zamanda insanın özü başa düşülür.

Şüur – ani olaraq insanın gördüyünü , eşitdiyini, hiss etdiyini , düşündüyünü və yaşadığını əlaqələndirir. Bir çox filosoflar şüuru dünyanın möcüzəsi kimi , insana bəlli edilən ən böyük və ilahi hədiyyə kimi müəyyənləşdirirlər . Yalnız şüur vasitəsilə öz – özünə ,, mən “ kimi təqdim olunur . ,, Mən “ isə mənəvi varlığın ən yüksək zirvəsinə yüksələnədir . Burada iztirab və məhəbbət , dostluq , sevinc və s .hisslər mühüm yer tutur . Şüur – dünyanın təkəcə möcüzəsi deyil, həmçinin əzab və işgəncədir . Sovet dövrü fəlsəfəsinin ən istedadlı filosoflarından biri E . V. İlyenkov əmin idi ki , mütəfəkkirlərin əksəriyyəti ciddi surətdə hesab edirdilər ki , şüur – Allahın insana lənəti – hədiyyəsidir . Onsuz insan daha çox xoşbəxt ola bilərdi . Şüurda dünya haqqında bütün biliklərlə yanaşı , dünyanın bütün ağrı və dərdləri də əks olunmuşdur . İnsan şüuru olduğuna görə mənəvi əzaba hazırdır və bunu çəkir də ! İntihar – sırf insan aktıdır . Şüura malik olmayan heyvanlar intiharın nə olduğunu bilmirlər .

Şüur ayrıca predmet və yaxud bir şey kimi mövcud olmadığına görə onu dərk etmək , təsvir etmək , müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Bizə hər şey şüurun sayəsində verilmişdir. Şüur bizim bütün qavrayışlarımızı , hissələrimizi , fikirlərimizi bir an içində əlaqələndirir . Şüur haqqında təsəvvürlər hakim dünyagörüşü qaydaları ilə sıx əlaqədə olmuşdur . Şüur qeyri – maddidir . Şüuru təsvir etmək olduqca çətinidir . Onun reallığı gizli , sürüşkən və ələkeçməz olur . Şüurun əsas xüsusiyyəti insanın öz daxilində cəmləşmək bacarığıdır , öz diqqətini daxili aləmə istiqamətləndirməkdir . Dini əhvali – ruhiyyənin ifadəsi

üsullarını axtarmağa cəhd edən mütəfəkkirlər şüur probleminin yeni cizgilərini kəşf etdilər .

Şüur – təkəcə xarici aləm haqqında bilik deyil , hər şeydən əvvəl , özünün şəxsi mənəvi təcrübəsi və onun məzmunu haqqında bilikdir. Şüur anlamı ruh hadisəsi kimi formalaşdırılmışdır. Lakin Plotin və müqəddəs Avqustindən başlayaraq şüura ikinci yer verilir. Həmin alimlərə görə , insanın mənəvi təcrübəsində ondan daha yüksək , daha həqiqi və daha yaxın olanlar vardır . Təsadüfi deyildir ki , orta əsrlərdə şüuru insanın günahlarına görə verilən cəza kimi təqdim edirdilər .

Birincisi , şüur sayəsində adam başa düşür ki , o , nə üçün və necə cəzalandırılmışdır .

İkincisi , şüur insanın əbədilikdən uzaqlaşmasıdır . Əbədiyyət – yüksək dəyərdir , zaman – öteridir , ölümdür və s . Zamanda varlıq deməli , şüurda varlıqdır , ədəbiyyatda olan varlıqdan daha çox qeyri – həqiqidir .

Üçüncüsü , keçmişini indiyə qədər , indini gələcəyə qarşı ciddi şəkildə qoymaq şüurun mahiyyətidir . Elə buna görə də zamanın geriye dönməzliyi mövcuddur . Ölüm həyatın hər bir anında görünür və şüur insana bunu unutmaya imkan vermir . İnsan yaşlandıqca zamanın öteriliyini daha dərinəndən dərk edir .

Dördüncüsü , şüur əqlin inikasıdır , təfəkkür prosesinin inikasıdır .

Beşincisi , şüur insana xatırladır ki , o , təkəcə təbii , fiziki və fizioloji məxluq olması ilə yanaşı , həm də mənəvi varlıqdır .

İdealist fəlsəfədə şüur

Yeni dövrün Avropa filosofları və mütəfəkkirləri əsasən „ ontoloji nihilizm “ nəzəriyyəsini qəbul etmiş və onu əsaslandırmağa cəhd göstərmişlər . Onlar insanı həm şeyin əsası və başlanğıcı elan edirdilər . İnsandan başqa heç kim özünü insan kimi təsdiq edə bilməz . İnsan dünyanın imkanı və şərtidir . İnsan öz fəaliyyəti ilə öz dünyasını yaradır . Yeganə və şübhə edilməyən reallıq kimi fərd və onun şüuru hesab edilmişdir .

Yeni Avropa fəlsəfəsinin banisi R. Dekarta görə „ mən düşünürəm “ aktı insanın mövcudluğunun və dünyanın mövcudluğunun ən sadə və etibarlı əsasıdır

. Obyektiv dünyanın mövcudluğuna şübhə etmək olar , lakin insanın varlıq kimi mövcudluğuna şübhə etmək olmaz . Fəlsəfə subyektivi yüksəldərək , insan fəaliyyətini və qabiliyyətini mütləqləşdirmişdir . Yeni dövrdə şüurun şərhində Plotindən fərqli olaraq iki səviyyəyə üstünlük verilir . Bunlar : refleksiya və mülahizələr səviyyəsi ilə hiss , emosiya və instinklər səviyyəsidir . Plotinin terminologiyasında bu mənəvi təcrübənin orta və aşağı səviyyəsidir .

Antik mütəfəkkirlər əmin idilər ki , bizim şüurumuzda olan predmet və hadisələrin obrazlarının xarici aləmdə real analoqları mövcuddur . Dünya əqldə mövcud olur . Şüur – özünü dərkdir . Yeni dövrün gəldiyi ən böyük nəticə bu idi . Özünüdərk altında şüur özünü bilir , öz strukturu və məzmununu aydınlaşdırır . Təsadüfi deyildir ki , Dekartı allahın varlığının sübutundan çox , insanı əhatə edən dünyanın mövcudluğunun metafizik əsaslandırılması maraqlandırır . Şüur obyektiv –təbii dünyanın aşkarlanması , onun mövcudluğunun sübut edilməsi vasitəsidir . Şüur problemini təxəyyül kimi işləyən alman filosofu İ. Kant olmuşdur . Ona görə də insanın şüurunda bütöv , tam haqqında xüsusi bilik faktları bilavasitə vardır . Kant fəlsəfi cəhətdən bizim biliklərimizin bünövrəsini əsaslandırmağa cəhd etmişdir .Onun fikrincə , şüur forması bütün bütün biliklərin sələfləridir . İnsan „ mən fikirləşirəm “ fəlsəfi aktını kəşf edənə qədər işləyir . Şüur- yaradıcılıqdır . İnsan hadisə sayəsində dünyanın yaradılması missiyasını öz üzərinə götürür , təbiətin ali qanunvericisi olur . Dekart və Kantdan sonra şüurun varlıqda iştirakçı olduğu etiraf olunmuşdur .

Marksizm və şüur problemi .

Bəşəriyyətin özünün rəşional – şüurlu oriyentasiyasında sosial , maddi – iqtisadi , psixoloji və digər amillərin böyük qüdrətini kəşf etmişdir . K. Marks və F. Engelsin yaşadığı dövr burjua cəmiyyətinin ziddiyyətlərinin kəskinləşdiyi bir dövr olmuşdur . Bu dövrdə sosial – iqtisadi amillər adamların həyat fəaliyyətinə güclü təzyiq göstərmişdir . Nəticədə bazisin , maddi-iqtisadi münasibətlərin birinciliyi nə çox az adam şübhəylə yanaşmağa başladı . İnsanlar və onları əhatə edən təbiət təsərrüfat obyektivi və ancaq təsərrüfat fəaliyyəti obyektinə çevrildi . Maddi tələbatlar aparıcı yer tutdu və maddi istehsal isə əsas istehsalın həlledici üsuluna çevrildi . Maddi maraq və maddi tələbatlar əsas dəyərlər hesab olundu . Siniflərin maddi nemətlər uğrunda açıq və dərk edilmiş mübarizəsi başlandı .

K. Marks adamların həmin həyat üsulunu və ona müvafiq şüurun formalaşması mexanizmini öyrəndi . O , şüurun ikinciliyi ideyasının xarici

amillərlə , xüsusilə iqtisadi amillərlə şərtləndiyini formulə etdi . Şüurun birinciliyi əleyhinə arqumentlərə gəldikdə isə hələ Dekartdan , xüsusilə Kantdan başlayaraq şüura – yaradıcılıq , dünya – şüur əlaqəsinin məzmunu kimi baxılırdı . Dünya şüur , şüurun fəaliyyəti kimi müəyyən edildi . O , isə hadisələr aləmini yaradırdı . İnsan şüurundan keçən dünya haqqında mülahizələr qəbul edilirdi . K. Marks göstərirdi ki , şüur dünyanı müəyyən etmir , dünya hadisələrini qura bilmir , əksinə varlıq şüuru müəyyən edir , şüur dərk edilmiş varlıqdır . Marks real bir faktı qeyd edirdi : burjua münasibətləri yalnız bir şəraitdə - adamların şüurunun dəyişilməsi şəraitində mümkündür . Bu dəyişikliklərin səbəbini o , xarici sosial – iqtisadi münasibətlərdə axtarmağa çalışırdı . Marks göstərirdi ki , şüurda insanın varlığının bütün mahiyyəti təzahür edir . Şüur həyatın maddi formaları ilə determinə edilmişdir . Dekartdan fərqli olaraq Marks üçün insan və onun şüuru , onun mənəvi həyatı ictimai – iqtisadi münasibətlərlə müəyyən edilir . Maddi həyatın istehsal üsulu ümumiyyətlə həyatın bütün prosesləri üçün şərt olur . İnsanların varlığını onların şüuru deyil , əksinə insanların ictimai varlığı onların şüurunu müəyyən edir .

Marksizm sübut edirdi ki , insana xas olan , həmçinin elementar formada adi heyvanlara da xas olan təfəkkür qabiliyyəti xarici və daxili aləm hadisələrinin canlı varlıqlar tərəfindən getdikcə mürəkkəbləşən inikası yollarında uzun tarixi inkişafın məhsuludur . K . Marksın ictimai şüur və ictimai varlıq haqqındakı fikirləri olduqca maraqlıdır . Onun fikrincə insanların varlığını onların şüuru müəyyən etmir , əksinə insanların ictimai varlığı onların şüurunu müəyyən edir . Cəmiyyətin maddi məhsuldar qüvvələri öz inkişafının müəyyən pilləsində mövcud istehsal münasibətlərinə , yaxud bu münasibətlərin ancaq hüquqi ifadəsi olub məhsuldar qüvvələri indiyədək öz daxilində inkişaf etdirən mülkiyyət münasibətlərinə zidd gəlir . Bu münasibətlər məhsuldar qüvvələrin inkişaf formalarından dönüb onlar üçün buxov olur . Onda ictimai inqilab dövrü başlanır .

Şüur probleminə dialektik materialist baxışı K . Marks və F. Engels formalaşdırmışlar . Şüurun təhlilinin Marks metodu şübhəsiz universal metod deyildir . Ona görə də hər şeydən əvvəl , orada şüurun məzmununun predmet – fəaliyyətindən və maddi , iqtisadi prinsiplərdən çox güclü asılılığı göstərir . Şüurun təhlilinə Marks yanaşması şəxssizdir . O , fəvqəlfərdi şüurun ümumi məzmununu , imkanlarını səciyyələndirməkdə ustadır . Nəticədə fərdin fəallığı , müstəqilliyi , həmçinin öz xüsusi şüurunun məzmununa görə məsuliyyəti nəzərdən qaçır . Əslinə qalanda şəraitə əsaslanaraq fərdi şüurun imkanlarına

həmişə haqq qazandırmaq mümkündür . Fərdi şüurun cəmiyyətlə tam determinə edilməsinin etirafı zamanı o , hər cür mənəvi məsuliyyətdən kənara çıxır . Bu zaman cəmiyyətin yetkin olmadığını nəzərə alaraq bütün cinayətkarlara bəraət vermək lazım gəlir . Marks şüur anlayışını irəli sürərkən heç vaxt fərdi şüuru inkar etməmişdir . Bu baxışın mənfi cəhətləri ilə yanaşı , müsbət cəhətləri də vardır .

VIII Mövzu

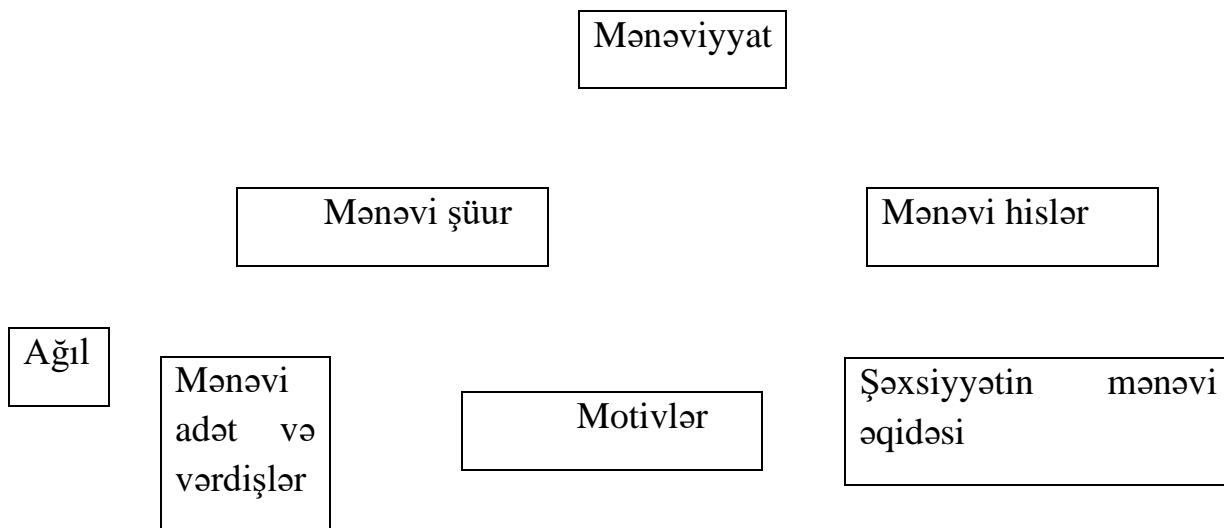
Cəmiyyətin mənəvi varlığı.

Mədəniyyət və sivilizasiya.

Müasir dövrün qlobal problemləri

Mənəviyyət – cəmiyyətin , ailənin , məktəbin və s . təsiri altında hər bir insanda formalaşmış iradə , əqidə və ideyalardır . Hər bir insanın əxlaqı onun mənəviyyatından asılıdır . Lakin mənəviyyət əxlaqa nisbətən daha geniş anlayışdır . Mənəviyyət – insanın əxlaqını formalaşdıran ruhi keyfiyyətdir .

Mənəvi şüurun formalaşmasına təsir edən amillərdən biri insanın ağılıdır . Mənəvi şüur əqldən , mənəvi hislər isə insanın ürəyindən qidalanır . Hislər insanın şüur və davranışına təsir edərək onun xarakterinə zənginlik , gözəllik bəxş edir və onu daha da ülviləşdirir . Mənəvi şüurun tərkib hissələrindən biri də mənəvi adətlər və vərdişlərdir . Mənəvi şüurun formalaşmasında motivlər mühüm yer tutur . Mənəvi şüur , mənəvi hislər , mənəvi adət və vərdişlər , motivlər bir – birilə vəhdətdə şəxsiyyətin mənəvi əqidəsini yaradır . Mənəviyyətin formalaşması prosesini sxem şəklində belə ifadə etmək olar :

Mənəvi mədəniyyət . Yüksək mənəviyyətə sahib olmaq səyi ayrı – ayrı fərdlərə ən üstün keyfiyyətlər qazandırmışdır . Bu səy ailəni , dövləti , xalqı , bütün insanları sevməyi , hörmət etməyi , əsl insan olmağı öyrədir .

Bütövlükdə isə xalqın təfəkkürünü dünyagörüşünü müəyyən edir . Yüksək mənəvi keyfiyyətlər özünü davranışda , ictimai münasibətlərdə, fəaliyyətdə biruzə verir . İnsanın davranışı onun əxlaqının göstəricisi , əxlaqı isə onun mənəviyyatının güzgüsüdür . İnsanı insan edən onun mənəviyyatıdır .

Mənəviyyatsızlıq isə humanizmdən , vicdandan , şərəfdən , ləyaqətdən , imandan və inamdan çox uzaqdır . Mənəviyyatsız insanda dosta xəyanət xalqına , millətində , dövlətinə , mənsub olduğu nəslə qarşı laqeydlik , yadlıq var . Mənəviyyatsız adam böyük şairimiz M .Ə . Sabirin sözləri ilə desək , „ Millət necə tarac olur – olsun , nə işim var “ prinsipi ilə yaşayır .

İnsanın mənəviyyatı bir tərəfdən genetik əsaslara malik olsa da , o , əsasən , sosial – mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır . İnsanın formalaşdığı ictimai mühit sosial və hüquqi normalar , mövcud dövlət quruluşu , ictimai münasibətlər , ailə münasibətləri , təhsil sistemi kimi elementlərin sintezindən ibarətdir . Mədəni – mənəvi mühit cəmiyyətin çağdaş dəyərləri ilə yanaşı , əvvəlki nəsillərdən qalmış sənət əsərlərinin , eləcə də bədii ədəbiyyat və kinonun təsiri ilə formalaşır . Bütün bunlar insanların bir vətəndaş kimi yetişməsində mühüm rol oynayır . Sosial – mənəvi mühitdə böhran da baş verə bilər . Ona görə də sosial – mənəvi mühitin varlığının qorunması aktual problemlərdən biridir . Bayağı mədəniyyətin tüğyan etdiyi , milli - mənəvi mühitimizə yad təsirlərin gücləndiyi bir vaxtda cəmiyyətin mənəvi problemlərini öyrənmək və onları həll etmək lazımdır . Bu gün mədəni – mənəvi köklərimizə qayıdış istiqamətində aparılan mübarizə , həm də elmi – nəzəri əsaslara malik olmalıdır . Milli özünüdərək prosesi ilə özünüqoruma instinkı vəhdət təşkil etməlidir . Yəni cəmiyyət həyatına kənardan daxil olan yad təsirlərdən qorunmaq üçün insanlarda sosial özünümüdafiə instinkı formalaşdırılmalıdır .

İnsanın varlığı bütöv , tam kimi fiziki , təbii və mənəvilinin vəhdətini ifadə edir . Mənəvi varlığın iki forması mövcuddur :

- 1) fərdiləşmiş mənəvi varlıq
- 2) ümumbəşəri mənəvi varlıq

Mənəvilik anlayışı altında onun bütün mahiyyəti əhatə edilməsə də , insanın fəaliyyətində şüurluluq , mənəviyyat , bədii yaradıcılıq , bilik və s. konkret simvollarla maddiləşir .

Fərdiləşmiş mənəvi varlıq hər şeydən əvvəl , fərdin şüuru , yaxud təhtəlşüur elementləri də daxil edən dərk edilmiş fəaliyyətdir . Belə mənəvi varlıq forması mövcuddur və onu qısa şəkildə olsa da

səciyyətləndirmək vacibdir . Fərdi insan şüuru – hər şeydən əvvəl baş verən proseslərə olan reaksiya kimi başa düşülməlidir . Fərdiləşmiş mənəvi varlıq müəyyən dərəcədə (o qədər əhəmiyyətli olmasa da) ən ümumi varlığın təkamülü ilə əlaqədardır . Bu , varlığın nisbi müstəqil formasıdır . Ümumiyyətlə , o mövcuddur və özünü bildirir . Digər forma olan ümumbəşəri mənəvi varlıq , öz növbəsində , nisbətən müstəqil varlıq olsa da, fərdi insan şüuru olmadan mövcud ola bilməz . Ona görə də bu varlıq formalarını vəhdətdə götürüb nəzərdən keçirmək lazımdır .

Ümumbəşəri mənəvi varlığın predmet təzahürü rolunda ədəbiyyat , incəsənət əsərləri , istehsal – texniki predmetlər , əxlaqi prinsiplər, ictimai həyatı dövlət və siyasi quruluşu haqqında ideyalar və s . çıxış edir . Mənəvi varlığın bu forması praktiki olaraq əbədidir , həqiqidir , insan nəslinin mövcudluğu ilə determinə edilmişdir .

Mədəniyyət və sivilizasiya

Mədəniyyət-cəmiyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur. Həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsildən-nəslə vermək bacarığıdır.

Mədəniyyət insanın sirli dünyasıdır. Mədəniyyət insanın özünü dərk etməsi və şəxsiyyətin mövcudluq üsuludur. Mədəniyyət-cəmiyyətin üzvü olan fərdin əldə etdiyi təcrübə, məslək, mənəviyyət, ədalət hissi, adət-ənənə, digər bacarıq və təcrübələrin də daxil olduğu mürəkkəb bir tamdır.

Böyük mütəfəkkirlər hələ qədim zamanlardan başlayaraq, mədəniyyət problemləri ilə məşğul olmuş, müxtəlif mövqelərdən ona öz münasibətlərini bildirmişlər. Məsələn, mədəniyyət termini özünün ilk, ənənəvi anlamında (latın dilində “sillure”) “torpağı şumlamaq, belləmək, əkib-becərmək” mənalarını ifadə etmişdir. Lakin sonralar romalılarına yeni bir mənə verməklə insanların intellektual səviyyəsinə, onların təhsil və tərbiyəsinə şamil etmişlər.

İslam intibahının yaranması və inkişafı ,, mədəniyyət “ anlayışınındaha geniş mənə kəsb etməsinə səbəb oldu . ,, Mədəniyyət “ ərəb dilində ,, şəhərli “ deməkdir ,öz əhatə dairəsinə görə çox geniş olub , insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətinin , demək olar ki , bütün sahələrini özündə əks etdirir .

Şərqi dünyasının böyük mütəfəkkirləri Nizamülmülkün ,, Siyasətnamə “ , Nəsirəddin Tusinin ,, Əxlaqi – nasiri “ , İbn –Xaldunun ,, Müqəddəsnamə “

əsərlərində yüksək mədəniyyətli insan deyərkən , hər şeyi bilən , hazırcavab olan , dövrün siyasi – iqtisadi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulurdu . Beləliklə , orta əsrlər İslam aləmində bu anlayış həm maddi fəaliyyətə , həm də mənəvi sahələrə aid edilirdi .

Sonrakı dövrlərdə „ mədəniyyət “ anlayışı daha geniş mənə kəsb etdi . Mədəniyyət insanın yaradıcı fəaliyyətinin məhsulu olmaqla yanaşı , ayrı – ayrı insanların səviyyəsini müəyyən edən meyara çevrildi . Elə adamlar var ki , son dərəcə bilikli olsalar da , kobud və mədəniyyətsizdirlər . Elələri də vardır ki , heç bir ali məktəb bitirməmişlər , ömürlərində iri şəhərlərdə olmamışlar , lakin davranışlarında ədəbli və nəzakətliyə , insanlara , təbiətə qayğıkeş münasibət bəsləyirlər , mərhəmətliyə . Belələrinə „ mədəni insan “ demək olar .

Mədəniyyət çox mürəkkəb ictimai hadisədir . Odur ki , mədəniyyət deyərkən insan fəaliyyətinin üsulları , nəticələri və yaratdığı sərvətlərin ümumi toplusu nəzərdə tutulur . Antropoloq Eduard Taylorun mədəniyyətə hələ 1871 – ci ildə verdiyi tərif bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir .

Hər bir cəmiyyət öz mədəniyyət ənənələri və tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. İnsanlar müxtəlif mədəniyyətlər yaratmış , sərvətə və texniki nailiyyətlərə müxtəlif münasibət bəsləmişlər . Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub , insanların həyat fəaliyyəti ilə əlaqədardır . Mədəniyyət prosesləri bütün ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə baş verir . Bütün hallarda mədəniyyət spesifik cəhətlərə malik olur , özündə ümumbəşəri dəyərləri cəmləşdirir .

Mədəniyyət iki yerə ayrılır : **Maddi və mənəvi mədəniyyətə** .

Maddi mədəniyyət – insan əməyi və zəkası ilə yaradılmış maddi sərvətlərin məcmusudur. Maddi mədəniyyət insanın təbii gerçəkliyi mənimsəməsinin göstəricisidir . Yaşayış vasitələri , memarlıq nümunələri , körpülər , meşə zolaqları , bitki , heyvan növləri və s . buraya daxildir .

Mənəvi mədəniyyətə isə elm və onun nailiyyətlərinin istehsal prosesinə tətbiqi səviyyəsi , təhsil və adət - ənənələr və s . daxildir .

Mədəniyyətin dörd əsas elementi vardır . Birinci element ümumi anlayışlardır ki , insanlar onun köməyi ilə dünyanın və özlərinin dərin təcrübəsini ümumiləşdirirlər . İkinci element qarşılıqlı fəaliyyətdir . Hər bir mədəniyyət onu yaradanların kimliyindən asılı olmayaraq başqaları ilə əlaqədə inkişaf edir . Mədəniyyətin üçüncü elementini dəyərlər təşkil edir . Ümumbəşəri dəyərlərlə milli – mənəvi dəyərlər həmişə vəhdət təşkil edir . Nəhayət dördüncü element qayda və normalardan ibarətdir ki , insanlar onların köməyi ilə mədəniyyətə olan münasibətlərini dəyərləndirirlər .

Bəşər tarixinin tədqiqatçıları mədəniyyətin bir neçə növünü fərqləndirirlər . Sosial cəhətdən bərabər olmayan cəmiyyətlər üçün elitar və xalq

mədəniyyətləri bölgüsü səciyyəvidir . Elitar mədəniyyət – yüksək mədəniyyət , zərif incəsənət , klassik mədəniyyət və ədəbiyyat deməkdir . Xalq mədəniyyəti dedikdə nağıllar , dastanlar , folklor , xalq mahnıları və əsətlər daxil edilir . Kütləvi informasiya vasitələrində (radio , mətbuat , televizor , maqnitofon) yüksək və xalq mədəniyyətləri arasındakı fərqlərin siilinməsi nəticəsində kütləvi mədəniyyət meydana gəlmişdir . Kütləvi informasiya vasitələri və kütləvi mədəniyyət bir – biri ilə sıx bağlıdır . Belə ki , onların vasitəsilə mədəniyyət kütləviləşir və geniş dairədə yayılır .

Gündəlik həyatda mədəniyyət dedikdə ilk növbədə incəsənət , ədəbiyyat , musiqi , rəssamlıq və s . sahələri nəzərdə tuturuq . Sosialologiyada mədəniyyət anlayışı yalnız yaradıcılıq fəaliyyətinin bu növlərini deyil , daha çox sahəni əhatə edir . Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin bütün həyat tərzinə aiddir – geyinmək manerası , nigah mərasimi və ailə həyatı , əmək fəaliyyəti , dini mərasimlər və asudə vaxtın keçirilməsi buraya daxildir . Buraya həm də insanların yaratdıqları və onlar üçün dəyər hesab edilən predmetlər daxildir : maşın , fabrik , kompüter , kitab , mənzil və s . Nə qədər yaradan subyekt varsa , o qədər də mədəniyyət var . „ Mədəniyyət insan varlığının dərinliyini və ölçüsünü ifadə edir . İnsan nə qədər tükənməz və müxtəlif simalıdırsa , mədəniyyət də o qədər çoxcəhətli , çoxaspektlidir .”

Mədəniyyət hadisələrinin öyrənilməsi ilə çoxlu konkret elmlər məşğuldur : arxeologiya , antropologiya , etnoqrafiya , tarix , sosiologiya . Buraya həmçinin incəsənəti , əxlaqi , dini və s. öyrənən elmlər də daxildir .

Sivilizasiya – cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi , mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi , cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı uğurları bildirir . Sivilizasiya – adətən , mədəniyyət sözünün sinonimi kimi işlədilir . Sivilizasiya anlayışı XVIII əsrdə Fransada meydana gəlib , ilk əvvəl „ mədəniyyət “ terminini ifadə edirdi . XIX əsrdə isə „ sivilizasiya “ deyərəkən kapitalizmi başa düşürdülər . Belə ki , ictimai – iqtisadi formasiyalar sivilizasiya anlayışı ilə bir tutulurdu . Bir çox tədqiqatçılar mədəniyyətlə sivilizasiyanı eyniləşdirməyə , bəziləri isə əksinə , onları qarşı – qarşıya qoymağa çalışırlar . Mədəniyyət deyərəkən mənəvi mədəniyyəti , sivilizasiya deyərəkən maddi mədəniyyəti nəzərdə tuturlar . Əslində isə „ mədəniyyət və sivilizasiya “ yaxın anlayışlar olsa da , onları fərqləndirən cəhətlər vardır :

Əvvəla , onu demək lazımdır ki , „ mədəniyyət “ daha geniş anlayış olub , „ sivilizasiya”nı da özündə birləşdirir ;

İkincisi , „ sivilizasiya “ termini çox zaman cəmiyyətin müəyyən bir tarixi inkişaf pillələrinə aid edilir ;

Üçüncüsü , „ milli sivilizasiya “ anlayışı minillikdən daha çox regional sahələri , bir neçə dövlətin sərhədləri daxilində olan ərazilərdəki mədəniyyətin

səviyyəsini göstərdiyi halda , maddi mədəniyyət hər bir millətə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri əks etdirir .

Dördüncüsü , müəyyən bir sivilizasiya daha tez parlayıb sönə bildiyi halda , mədəniyyət nisbətən sabit və uzunömürlü olur , çox yaşayır və sonrakı nəsillər tərəfindən daha tez qavranılır;

Beşincisi , mədəniyyətin bir neçə qolu , növü , şəxəsi olduğu halda , sivilizasiyada bunu müşahidə etmək mümkün deyildir . Məsələn siyasi mədəniyyət , məişət mədəniyyəti , nitq mədəniyyəti , davranış mədəniyyəti və s . Halbuki „ siyasi sivilizasiya “ , məişət sivilizasiyası “ , „ nitq sivilizasiyası “ , „ davranış sivilizasiyası “ və s . ifadələri işlətmək qeyri – mümkündür . Qeyd edək ki , mədəniyyət və sivilizasiya həm də bir – biri ilə əlaqə , vəhdət təşkil edir . Mədəniyyətsiz sivilizasiya , sivilizasiyasız isə mədəniyyət ola bilməz . Mədəniyyət sivilizasiya üçün əsas mənəvi dəyərlərdən ibarət özlü rolunu oynayır .

Sivilizasiyalı cəmiyyət

XX əsr qitələrin və regionların arasındakı sədləri dağıtmışdır . İqtisadi , siyasi , mədəni və elmi – texniki əlaqələr bütün dünyanı əhatə etmişdir . Müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanlar müasir nəqliyyat və rabitə vasitələrinin , telefonun , radionun , televiziyanın , kosmik rabitə peyklərinin və yeni yaranmış qlobal kompüter informasiya şəbəkəsi – internetin sayəsində bir – biriləri ilə daha asan ünsiyyət yarada bilirlər .

İnsanın özü də daha çevik , daha mobil olmuş , qısa müddətdə istənilən ölkəyə , qitəyə , planetin istənilən nöqtəsinə gedə bilmək imkanı əldə etmişlər . Bunların hamısı ən qabaqcıl , ən yeni kəşflərin ümumbəşəri olmadığına zəmin yaradır . Məhz belə bir qarşılıqlı təsirin nəticəsində „ sivilizasiyalı cəmiyyət “ anlayışı yaranmışdır .

Müasir Azərbaycanın mədəni həyatı .

Müstəqil Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi , mədəniyyət sahəsində də əsaslı islahatlar keçirildi . Azərbaycan mədəniyyətinin milli – mənəvi dəyərlərə söykənən özünəməxsusluğu saxlanılmaqla ümumbəşəri dəyərlərlə inteqrasiyası prosesi gücləndi .

Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini də onun dövlət qayğısı ilə hərtərəfli əhatə olunması təşkil edir . Azərbaycan dövləti iqtisadi cəhətdən gücləndikcə mədəniyyətin inkişafı sahəsində də uğurlu addımlar atılmağa başlandı . Teatr binalarının , muzeylərin bərpası , muzey

işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər buna misaldır . Yeni tikilmiş „ Muğam mərkəzi “ , „ Xalça muzeyi “ və bir çox tikililər öz təkrarolunmazlığı ilə Azərbaycan memarlıq sənətinin ən monumental nümunələri sırasına daxil olmuşdur .

Son illər teatr binalarının təmiri ilə yanaşı texniki təchizat baxımından görülən işlər də göz qabağındadır . Muğam , aşiq sənəti , Novruz bayramı və xalçaçılıq sənəti UNESCO –nun qeyri – maddi irs siyahısına daxil edilmişdir . Yeni muzeylər və tarixi qoruqlar yaradılmışdır . Azərbaycan hər il idman yarışlarında , olimpiadanın keçirilməsində ev sahibliyi edir .

Müasir dövrün qlobal problemləri

Müasir dövrdə bəşəriyyətin mövcudluğu üçün mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən və ictimai tərəqqinin ondan asılı olduğu problemlərin məcmusu qlobal problemlər adlanır .

Müasir dövrün qlobal problemləri dedikdə - istilik – nüvə müharibəsi təhlükəsi , sülh şəraitinin təmin edilməsi , işsizlik , aclıq , savadsızlıq , əhalinin sürətlə artımı və onların maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi , ətraf mühitin , havanın , suyun , atmosferin çirklənməsinin qarşısının alınması , bəşəriyyətin ərzaq və sənaye məhsullarına , enerji mənbələrinə daim artan tələbatının ödənilməsi və s . nəzərdə tutulur . Bunlarla yanaşı səhiyyə , təhsil , mənəvi tənəzzül və s . məsələlər də qlobal problemə çevrilə bilər . Qlobal problemlər ictimai inkişafa mane olur , sivilizasiyanı məhv etmək təhlükəsi yaradır və bütün bəşəriyyətin mənafeyinə toxunur .

Kütləvi qırğın silahları

Müasir silahlar , xüsusilə də nüvə silahları nəhəng dağıdıcı gücə malikdir . Ən təhlükəli kütləvi qırğın silahlarından biri kimyəvi silahlardır . Onun tətbiqi vasitələri raketlər , mərmilər , minalar , aviasiya bombalarıdır . Nüvə silahı üzrə ilk işlər 1944 – cü ildə başlanmışdır . İlk nüvə bombası 1945 – ci ildə iyulda ABŞ- da Alamoqordo səhrasında partladılmışdır . Həmin ilin avqustunda isə Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə nüvə bombası atılmışdır . Nüvə silahı sivilizasiyanı məhv etməyə qadirdir . Nüvə müharibəsi ozon təbəqəsinin dağılmasına , yer üzünün ultraqırmızı şüalanmasına və bunun da nəticəsində kütləvi xəstəliklərin yayılmasına səbəb ola bilər .

Sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün dövlətlər və hökumətlər böyük məsuliyyət daşıyırlar . Lakin bu işdə elmin də böyük rolu var . Atom bombasının yaradılması elmin nailiyyətidir . Lakin bu nailiyyət Xirosima və

Naqasakidə 260 min adamın ölümünə , 163 min adamın yaralanmasına səbəb oldu . Atom silahının yaradıcıları olan alimlər bu hadisədən dəhşətə gəldilər .

Son məlumata görə , yalnız səkkiz ölkədə (ABŞ , Rusiya , Böyük Britaniya , Fransa , Çin , Hindistan , Pakistan və Cənubi Koreya) nüvə bombası var .

Müharibə və global problemlər

Müharibə - dövlətlər , siniflər və xalqlar arasında aparılan mütəşəkkil silahlı mübarizədir, həmin qüvvələr arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə edən siyasətin zor vasitəsilə , silah gücünə həyata keçirilməsidir . Müharibələr – güc işlətməyin müəyyən forması kimi qədim dövrlərdə də olmuşdur . Müharibələr bəşəriyyətə həmişə fəlakət gətirmişdir . Müharibələr yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin məhv edilməsi ilə bağlı olduğundan , onların qarşısının alınması , bəşəriyyətin bu bəladan xilas olması məsələsi həmişə çox mühüm dünyagörüşü və fəlsəfi – global problem olmuşdur .

XXəsrdə baş vermiş iki dünya müharibəsi bəşəriyyəti sivilizasiyanın qorunub saxlanması problemini həll etmək haqqında düşünməyə məcbur etmişdir .

Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) özünəqədərki müharibələri xüsusi amansızlığı ilə çox – çox geridə qoymuşdur . Bu müharibəyə 38 dövlət cəlb olunmuşdur . 10 milyon insan həlak olmuşdur .

İkinci Dünya müharibəsində (1939 – 1945) 62 milyondan artıq insan həlak olmuşdur . Bu müharibəyə isə 72 dövlət cəlb olunmuşdur .

1988 – ci ildən etibarən ölkəmizə və xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün nəticəsində ermənilər Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı rayonlarımızı işğal etdilər . İşğalla barışmayan xalqımız torpaqlarımızı təcavüzdən qorumaq üçün mübarizə aparır . Xalqımız bu mübarizədə minlərlə şəhid vermişdir . Hər hansı xalq , dövlət təcavüzə məruz qalırsa , o , təcavüzkara qarşı həm siyasi , həm də güc vasitələrindən istifadə etməlidir . Çünki hər bir dövlətin qarşısında duran əsas vəzifə təhlükəsizliyin təmin edilməsidir .

Əlverişli geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan zəngin enerji resurslarına malikdir . Təcavüzkar dövlətlərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsas səbəbi də budur . İşğalçı müharibələr insanların vəhşilik instinkti ilə bağlıdır . Xocalı soyqırımında ermənilər insanlığa sığmayan vəhşiliklər törətməklə bunu bir daha sübut etdilər .

Terrorizmlə mübarizə problemi

„ Terror “ latın sözü olub , təzyiqtəmə siyasəti , siyasi rəqiblərin güc işlətməklə məhv edilməsi deməkdir . Terrorizm – günahsız insanların qurbanı

olduğu cinayət və təcavüzdür . Hazırda terror istənilən formada öz miqyasına , gözlənilməzliyinə və nəticələrinə görə bəşəriyyətin təhlükəli ictimai – siyasi və mənəvi problemlərindən birinə çevrilmişdir .

Terror ümumbəşəri cinayət , antidemokratik , antihumanist bir vasitədir . Son illərdə terror hadisələri artmaqdadır . Məhz ona görə də terrorçuluğa qarşı mübarizə beynəlxalq ictimaiyyətin gündəliyində duran ən mühüm məsələlərdəndir . Terror qarşıdurmanın təzahür formasıdır . Terror həm də siyasətdir . Bu siyasət qarşı tərəfi zəiflətmək , tabe etdirmək , ictimai rəy formalaşdırmaq , digər məqsədlər üçün tətbiq edilir . Terror mütəşəkkil və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən aktdır . Bu səbəbdən ondan öz məqsədləri üçün istifadə edənlər müəyyən bir təşkilat strukturunda birləşir , yaxud əlaqəyə girirlər .

Müasir terrorizmin məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir :

- müəyyən bir dövlətdən ərazi qoparmaq , yaxud bu ərazini başqa bir dövlətə birləşdirmək ;
- mövcud ictimai – siyasi quruluşu dəyişdirmək ;
- ölkənin daxili və xarici siyasətində konkret dəyişiklik etmək ;
- müəyyən bir hadisəyə , haqsızlığa dünya dövlətinin diqqətini cəlb etmək , ictimai rəy yaratmaq ;
- hakimiyyəti əldə saxlamaq ;
- siyasi rejimi möhkəmləndirmək ;
- ölkə daxilində sabitliyi pozmaq ;

QİDS (Qazanılmış İmmunçatışmazlığı Sindromu)

QİDS bəşəriyyət üçün böyük təhlükədir . QİDS – İİV (İnsanda İmmunçatışmazlığı Virusunu) infeksiyası vasitəsilə inkişaf edən xəstəlikdir . Bu virusa yoluxmuş insanların immunmüdafiə sistemi kəskin zəifləyir . Bunun nəticəsində insanın orqanizmi xəstəlik və infeksiyalara müqavimət göstərmək qabiliyyətini itirir .

QİDS qlobal bəladır . Bəşəriyyət bu xəstəliyin müalicə üsulunu hələlik tapmamışdır . QİDS – dən qorunmağın yeganə yolu profilaktikadır . Hər bir insan şəxsi gigiyenasına və reproduktiv sağlamlığına məsuliyyətlə yanaşmalıdır . Bununla da insan həm öz həyatını , həm də bəşəriyyəti təhlükədən xilas edə bilər . İnsanın sağlığı onu əhatə edən ətraf mühitin təmizliyindən asılıdır . Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründən başlayaraq insanın düzgün gigiyenik tərbiyəsinə , sağlam nəsilartırma qabiliyyətinin inkişafına , beləliklə , bəşər cəmiyyətinin qorunmasına yönələn səhiyyə maarifi və səhiyyə xidmətinin keyfiyyəti daim yaxşılaşdırılmalıdır .